

Vüqar Əhməd

**“Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin həyatı,
mühiti və ədəbi fəaliyyəti”**

Bakı 2009

Həyatı və mühiti

Şeyx Məhəmməd Xiyabani 1879-cı ildə Təbriz yaxınlığındakı Xamnə qəsəbəsində anadan olmuşdur. O, uşaq olarkən Xamnə qəsəbəsindəki xanın rəiyyəyə zülm etdiyinin şahidi olur. O, anasından öyrənir ki, xan onun dayısını heç bir səbəb oilmadan, ağaca bağlatdırıb döydürübmiş. Qəsəbənin kişilərinin əksəriyyəti xanın zülmündən qaçıb başqa ölkələrə pənah aparıblarmış. Şübhəsiz ki, bütün bunlar balaca Məhəmməddə zorakı şah reiminə qarşı nifrət oyatmışdı. Uşaq vaxtından ilahiyyat elmlərinə maraq göstərən Məhəmməddə, dünyəvi elmlərə və maarifçiliyə ilk maraq, Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərləri ilə tanış olandan sonra başlamışdır. Çox gənc ikən, əvvəlcə İstambula, ordan Batuma, ordan da Tiflisə səfər edən Məhəmməd, burda ədibin əsərlərinin tam külliyyatını mütaliə etməyə imkan tapmışdır. Tiflisdən Mahaçqalaya, atası Hacı Əbdülhəmidin yanına gələn Məhəmməd, burda ticarətlə məşğul olmaqla yanaşı, boş vaxtlarını Qərb ədəbiyyatını mütaliyəyə sərf etmişdir. Nəhayət o, Təbrizə qayıdıb, arzuladığı “Qalibiyyə” mədrəsəsinə daxil olmuş, burda Hacı Mirzə Həsəndən fiqh-üsul elmini, Hacı Mirzə Əbdüləli Təbrizidən nücum elmini öyrənmişdir. Məhəmməd eyni zamanda o dövrün böyük ilahiyyatçı alimi olan Əngəcidən qiraət və bəlağət elmlərini əxz etmişdir. Məhəmməd islam fəlsəfəsini və tarixini də gözəl bilmiş, odur ki, müctəid dərəcəsinə qədər yüksəlmişdir. Ümumiyyətlə yüksək intellektə və işıqlı zəkaya malik olan Məhəmməd azərbaycan və fars dilləriylə yanaşı, ərəb, rus və fransız dillərində də sərbəst danışmışdır. Bu da onun ictimai xadim kimi yetişməsinə təkan vermişdir. Siyasi fəaliyyətinə isə Xiyabani artıq 1905-ci ildən. Səttərxan hərəkatı başlayan zamandan başlamışdı...

Güney Azərbaycanda məşrutə hərəkatı başlanan gündən, hərəkatın lideri Səttərxanın ən yaxın silahdaşı və

məsləkdaşına çevrilən Məhəmməd, camilərdə və məscidlərdə, Şah-üsul idarəsinə qarşı məntiqli və mənalı çıxışlar və cihada çağırışlar eləməklə yanaşı, əlində silah, azadlıq uğrunda savaşıdır.

İnsan arzularına açılan bir cığır-məşrutə, Xiyabaninin taleyində, ömür-gün kitabında da bir cığır olmuşdur. Bu da onun gələcəkdə milli-azadlıq hərəkatının rəhbəri kimi, istiqlaliyyət bayrağı qaldırmasına güşlü təkan vermişdir.

1905-ci ilin burjua-demokratik inqilabı, bütün Şərq ölkələrində, İranda, Türkiyədə, Çində və başqa yerlərdə demokratik hərəkatın güclənməsinə səbəb olmuşdu. Yüz milyonlarla məzlum insan, yeni həyata və insan üçün ən ibtidai hüquqlar uğrunda mübarizəyə qoşulmuşdular. İranın əyalət və şəhərlərini bürüyən demokratik hərəkatın qorxusundan, şah məclis çağırılıb, azadlıq haqqında manifest verməyə məcbur olmuşdu.

Məşrutə hərəkatına vaxtilə Bakıda fəhləlik etmiş və bakılı soydaşlarının inqilabi coşqunluq əzminin şahidi olmuş Səttarxan başçılıq edirdi. Onun ən yaxın köməkçisi isə Bağırxan idi. İranda Məşrutə hərəkatı başlayan gündən, Şimali Azərbaycanın və Tiflisin demək olar ki, bütün mətbuat nümayəndələri, o cümlədən tərəqqipərvər və vətənpərvər insanları nəinki hər gün, nə saat, hər dəqiqə, hər saniyə buna münasibətini bildirmiş, başda Hacı Zeynalabidin olmaqla, Əlibəy Hüseynzadə, Məmmədəmin Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi və başqaları Məşrutə hərəkatının qələbəsi üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər. N.Nərimanov isə əvvəlcə Odessada, sonra isə Tiflisdə publisistik çıxışlar edir, Tiflisdə olarkən Məşrutə hərəkatına kömək məqsədilə Qafqaz mücahidlərinin Cənubi Azərbaycana getməsində xüsusi xidmətlər göstərirdi.

Hacı Zeynalabidin Tağıyev Məşrutə hərəkatının mücahirlərinə hər cürə maddi yardım göstərmiş, M.Ə.Rəsulzadə İrana səfər edərək bilavasitə özü Məşrutə hərəkatında iştirak etmiş, eyni zamanda “Yeni İran” adlı

qəzetin nəşrinə başlamış, 1910-cu ildə fars dilində “Tənqidi-firqeyi-etidaliiyun” adlı, 1911-ci ildə isə “Səadəti-bəşər” adlı kitabını nəşr etdirmişdi. M.Ə.Rəsulzadə bundan əlavə, Bakıda Əhmədbəy Ağayevin redaktoru olduğu “Tərəqqi” qəzeti ilə əməkdaşlıq edirdi və Səttarxanın başçılığı altında gedən xalq hərəkatına aid yazıları “İran məktubları” rubrikası altında “Tərəqqi” qəzetində dərc olunmaq üçün Əhmədbəy Ağayeva göndərirdi. 1909-cı il mayın əvvəllərində Təbrizdə (Osmanlı konsulluğunda) Səttarxanla M.Ə.Rəsulzadə şəxsən görüşmüşdülər. Bu vaxt inqilab sərkərdəsi Sərdari-milli Səttarxanın 42, M.Ə.Rəsulzadənin isə 25 yaşı var idi. Milli istiqlal hərəkatının iki böyük şəxsiyyətinin bilavasitə görüşü hər iki tərəf üçün unudulmaz və əlamətdar olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə Səttarxanın ən yaxın silahdaşları Bağırxan, Əli Müsyö, Heydər Əmioğlu, Mehdi Kuzekarani, Hüseyn Bağban, Bəxşəli xan Yekanlı, Hacı Əli Davaçı, Mirzə Kərim Bəzzaz, Üsgülü Məşdi Məhəmməd Əmioğlu, Səid Səlməsi və bir çoxları ilə də görüşmüş, onlardan müsahibə alaraq, bu müsahibələri də “Tərəqqi” qəzetinə göndərmişdi.

İran inqilabını dövründə, Məşrutə hərəkatı “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində də müntəzəm surətdə əks etdirilirdi. Mollanəsrəddinçilərin görkəmli nümayəndələrindən olan M.S.Ordubadı da İran inqilabında iştirak edirdi və öz müşahidəsi əsasında yazdığı əsərləri Tiflisə, “Molla Nəsrəddin” redaksiyasına göndərirdi. M.S.Ordubadının İran inqilabının düşmənlərini ifşa edən yüzlərlə feleytonu və şəri vardır. Onun İran inqilabına və Səttarxana həsr etdiyi əsəri, ən məhşur romanlarından biri olan “Dumanlı Təbriz” romanında inqilabi komitə təşkilatınının Təbriz camaatına müraciətlə buraxmış olduğu intibahnamələrin birində deyilir:

“1907-ci ildən başlayaraq 1911-ci ilə qədər Təbriz xalqının göstərdiyi qəhrəmanlığı İran inqilabının tarixi heç bir vaxt unutmayacaqdır.

Azərbaycan xalqı daima İran inqilabına təkən vermişdir. İnqilab duyğularını heç bir qüvvət sizin zehninizdən çıxara bilməmişdir.

Siz Nəsrəddin şah, Müzəfərəddin şah və onun oğlu Məmmədəli şah dövründə də mərkəzi hökumətə təsir yetirməklə də öz fikrinizi həyata keçirmişsiniz..

Hazırda çar istilasını sizi qorxutmasın, siz bütün mübarizədə müvəffəqiyyət qazandığınız kimi, bu mübarizədə də müvəffəqiyyət qazanacaqsız.

M.S.Ordubadinin Cənubi Azərbaycandakı inqilabı təsvir edən “Dumanlı Təbriz” pyesi də Səttarxan və Bağırxanın qəhrəmanlığından, eyni zamanda Cənubi Azərbaycan inqilabçılarının öz ölkələrini İran mürtəceləri və xarici imperialistlərinin zülmündən qurtarmaq üçün apardıqları mübarizədən bəhs edir.

Cənubi Azərbaycanda ilk dəfə ana dilində nəşr olunan “Azərbaycan” adlı ədəbi-bədii məcmuə (1906-1907) də Səttarxanın adı ilə bağlıdır. Sərdari-milli inqilabi fəaliyyətə rəhbərlik etdiyi zaman milli mətbuatın yaranması və ana dilinin inkuşafı uğrunda bir sıra tədbirlər görür, bu sahədə ciddi fəaliyyət göstərənləri təltif edirdi.

1907-ci ildə silahlı xalq hərəkatını yatırmaq üçün şah, qaradağlı məşhur quldur Rəhim xanı və Maku xanı Təbriz üzərinə göndərdi. Rəhim xanın və Maku xanın quldur dəstələrindən Təbrizin müdafiə olunması İran inqilabının unudulmaz qəhrəmanlıq səhifələrindən biridir. Təbriz quldur dəstələrinin hucumuna məruz qalarkən, xalq Səttarxanın yanına nümayəndə göndərüb, ondan kömək istədi. Səttarxan öz silahdaşlarının köməyi ilə Təbrizin müdafiəsinə qalxmış və Sədrəzəm Eynüddövlə ilə onun şilləvuranları Rəhim xanla, Maku xanın başçılıq etdiyi silahlı dəstələri Təbrizdən qovmuşdur. Bundan sonra şah, çar polkovniki Lyaxovu Tehranın hərbi qubernatoru təyin etdi. Səttarxan isə ayıq bir sərkərdə olduğu üçün Təbrizdə hərbi düşərgə yaratmışdı. Polkovnik Lyaxov kazak süvarilərindən ibarət böyük bir

dəstə ilə Təbrizə hucum edərkən onları Sərdari-millinin mücahidlərdən ibarət dəstəsi sərrast atəşlərlə qarşıladı. Lyaxovun kazak süvarilərindən ibarət olan dəstələri böyük itgi verərək geri çəkilməyə məcbur oldular.

Bu dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb edən bir hadisə idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının mühərrirləri yaxşı bilirdilər ki, İranda əksinqilaba başçılıq edən Məhəmmədəli şahdır. Buna görə də onlar şahı əsas tənqid hədəflərindən birinə çevirmişdilər. 1908-ci ildə M.Ə. Sabir ölkənin var-dövlətini xaricilərin ayağı altına atan məhəmmədəli şah haqqında belə yazırdı:

Mən şahı-qəvi şövkətəm, İran özümündür!

İran özümün, Rey, Təbəristan özümündür!

Abad ola, ya qalsa da viran özümündür!

Qanuni-əsasi nədi, fərman özümündür!

Şövkət özümün, fəxr özümün, şan özümündür!

Şahın ordusu mücahidlərə məğlub olandan sonra, Güney Azərbaycanda inqilabi hərəkata, xüsusilə fədailərin silahlı döyüşlərinə bilavasitə Səttarxan başçılıq eləməyə başladı. Şah isə nəyin bahasına olursa olsun inqilabi hərəkatı yatırtmaq istəyir, gah kazaklardan, gah ingilislərdən ibarət dəstələri Səttarxanın üzərinə göndərir, gah da erməni daşnak Yefremin başçılıq etdiyi kafirlər ordusunu azərbaycanlıların üzərinə saldırdı. Bu qanlı vuruşmalar dövründə “Molla Nəsrəddin” hadisələrə çox düzgün münasibət bəsləyirdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının rəhbəri böyük dramaturq və publisist C.Məmmədquluzadə yazırdı:

“Bu günlərdə İranda istibad və ədalət bərk çarpışır. Yekə bir millətin dini, namusu, huququ, vətəni təhlükədədir. Kimsəsizlik ucundan ola bilər ədalət tərəfi basılsın. O vaxt milyonlarca məzlumun dadü-fəryadı, bu gündən artıq göylərə qalxacaqdır. Bir udum suya həsrət qalıb, can verən balaların, qarınları yırtılan ana-bacıların halı Kərbəla vəqiəsindən kənarda qalmaqdadır. Bu gün Kərbəla meydanı Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər

kimin ürəyində bir cüzi din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır. Axıtmalı qanlarımız, ehsan etməli pullarımız varsa, gözümüzün qabağında ürək parçalayan Azərbaycan matəmgahı durur*.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Məşrutə hərəkatı zamanı Qafqazdan, əsasən də Quzey Azərbaycandan gələn mücahidlərin yerləşdirilməsində təşkilatçılıq işləri Xiyabaniyə tapşırılmışdı. Xiyabani eyni zamanda səngərləri dolaşib, mücahidləri maarifləndirməklə və ruhlandırmaqla məşğul olurdu.

Mücahidlər Səttarxanın başçılığı ilə çar polkovniki Lyaxovun kazak briqadasına, ingilis silahlı qüvvələrinə, erməni-daşnak Yefremın polis dəstələrinə və şah qoşunlarına iki günlük vuruşmada qalib gələndən sonra iyulun 13-də Tehrana daxil oldular. Paytaxt əhalisi mücahidləri öz xilaskarı kimi qarşıladı. Bu zaman İran şahı qorxusundan qaçib rus səfirliyində gizlənmişdi.

Bu ərfədə İran mətbuat orqanlarından Tehrandə çıxan “Sure-İsrafil”, Rəştdə çıxan “Nəsime-şimal”, “Amuziqar” və başqaları bu hadisəni nikbin əhval-ruhiyyə ilə öz səhifələrində dərc etmişdilər. “Nəsime-şimal”ın baş redaktoru Seyid Əşrəf Giuani Şimali Azərbaycan mətbuat orqanlarını İran haqqında daha çox yazmağa, Təbriz mübarizlərini, Səttarxanın tarixi qəhrəmanlıqlarını daha çox tərif etməyə çağırırdı.

Məşrutə hərəkatı alovlanırdı. Hər yandan azadlıq, hüriyyət sədaları göylərə yüksəlirdi. Rus konsulu vəziyyəti belə görüb Səttarxanı aldatmaq məqsədilə, ona sülh təklif elədi. Lakin şanlı sərkərdə ona sərt cavab verdi: “Biz kimsəyə hər b açmadıq, sadəcə millətimizi, vətənimizi, insan haqlarımızı mürtəcelərdən qoruyuruq”.

Səttarxanın qətiyyəti görünən rus konsulu riyakarcasına iyrənc bir siyasi gediş eləmək istədi, rus himayəsini qəbul etmək təklifini irəli sürdü.

*C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” nömrə 2 1909..

Səttarxan isə öz növbəsində ona belə cavab verdi: “Mən və arxadaşlarım özümüzü başqasının bayrağı altında deyil, öz bayrağımız altında görmək istəyirik”.

Bundan sonra Rusiyadan İran şahına böyük bir ordu köməyə gəldi. Səttarxana isə Anadiludan kömək gəldi. Xəlil bəy başına bir dəstə toplayıb Səttarxanı müdafiə elədi.

Lakin həyatın amansız bir hökmü var: düşmən sayca çoxdursa, azın məğlubiyyəti labüddür. Şahın Çar Rusiyası ilə birləşən qüvvələri Məşrutə hərəkatını qan içində boğdu. Edamlar, qətlər, hürriyyət yolunda şəhid olanların qızıl qanı naləyə, fəryada dönüb ərşə yüksəldi. Azəri xalqının hürriyyət iustəyi beləcə boğuldu.

Məşrutə hərəkatının qızgın dövründə Xiyabani “Əncüməni-milliyi-Təbriz”ə üzv seçilmiş, 1909-cu ildə işə başlayan II çağırış Məclisə millət vəkili seçilmişdi. Bu Məclis “Şah Bankı”ndan 250000 funt kredit alıb hərbi islahat çərçivəsində jandarm təşkilatı yaratmaq üçün İsveçdən iki zabit gətirmişdi. Maliyyə sistemini islah etmək məqsədilə, amerikalı Morqan Şusterin başçılığı ilə, iki maaliyyə mütəxəssisi də İrana dəvət olunmuşdu. Bütün bunlar ölkədə yeni bir islahat dönəminin başladığını göstərirdi. İslahatçıların qarşısındakı İran bu şəkildə səciyyələndirilə bilər: rus əsgərləri, xüsusən Güney Azərbaycanda əhəmiyyətli təsirə malik idilər; idari işlərdə başıpozuqluq hökm sürürdü; məşrutə hərəkatı başlayandan sonra feodallar dövlətə vergi ödəməyi dayandırmışdılar; dövlət iqtisadi böhran içində idi; ölkədə insanların malının və canının təhlükəzliyi təmin olunmurdu.

II çağırış Məclisdə siyasi partiyalar rəsmiyyət qazanmışdılar və iki partiya ortaya çıxmışdı. Bunlardan biri inqilabçı və demokrat təmayüllü “Demokrat-amiyun” (Demokrat Partiyası), digəri isə “İctimaliyun-Etiqaliyun” (Sosial-Liberal) partiyası idi. Məclisdə Demokrat Partiyasını 28, Sosial-Liberalları isə 36 deputat təmsil edirdi. Liberallar ictimai və siyasi dəyişiklər üçün təkamül yolunu təklif edir,

silahlı mübarizəni rədd edirdilər. Bu partiya əsasən din xadimlərindən və sahibkarlardan təşkil olunmuşdu. Tehranın din xadimlərindən fars kökənli Seyyid Abdullah Behbeqani partiyanın lideri idi. Demokrat Partiyasına isə təbrizlilər; Seyid Həsən Tağızadə və Süleyman Mirzə rəhbərlik edirdilər. II çağırış Məclisdən çox şeylər gözlənilirdi. Anacaq Məclis iki partiya arasındakı sərt çəkişmələrin səhnəsinə çevrilmişdi. Bu arada Məhəmmədəli şah taxtdan əl çəkib Avropaya getmiş, yerinə Əhməd haş keçmişdi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi 1910-cu il avqust ayında imperialist dövlətlərin təhriki ilə Tehrandə inqilabi qüvvələrin məhv edilməsi planı tutulmuş, mücahidlərlə, irticapərəst qüvvələr arasında güclü savaşı başlamışdı. Ağır yaralanan Səttarxan və Bağırxan əsir düşmüşdülər. Əsasən Cənubi Azərbaycandan olan fədailərin simasında inqilab, ən yaxşı mübariz qüvvəsini itirmişdi. Lakin xalqın qəzəbindən qorxan Məhəmmədəli şah Avropaya qaçmaq məcburiyyətində olduğu üçün, onun yerinə Əhməd şah keçmişdi. Baş nazir postuna isə Nasirülmülk təyin olunmuşdu. Demokrat Partiyası Rusiya əleyhinə siyasət yürüdür, rus əsgərlərinin İrandan çıxarılmasına çalışırdı. Rusiya II çağırış Məclisdə proseslərin onun əleyhinə getdiyini gördükdə, Demokrat Partiyasının islahat üçün gətirdiyi Morqan Şusterin İrandan çıxarılmasını tələb etdi. Məclis tələbi rədd etdi və bunun ardınca rus əsgərləri məclisə hucum çəkdi. Vızıyyəti belə görə Nasirülmülk II çağırış Məclisi buraxdı. Məclis buraxıldıqdan sonra Xiyabani Tehrandə bir mitinq keçirdi. Tehranın Səbzəm meydanında gerçəkləşən bu mitinqdə Xiyabani şahlığa və Rusiyaya qarşı sərt bir nitq söylədi. Bundan sonra daşnak Yefrem xanın başçılıq etdiyi Tehran polisi Xiyabanini həbs etmək üçün hərəkətə gəldi. Xiyabani yaxın silahdaşları ilə Tehranı tərk edib əvvəlcə Xorasana, sonra isə Şimala getdi.

Birinci dünya müharibəsi bütün regionlar sırasında İrandan və Güney Azərbaycandan da yan keçməmişdi. İran

müharibənin rəsmi iştirakçısı olmasa da, onun ərazisi müharibəyə qoşulan ölkələr, həm Antanta, həm də Almanıyanın başçılıq etdiyi “Üçlər İttifaqı” üçün hər cəhətdən faydalanmaq məkanı olmuşdu.

Müharibə ərəfəsində əcnəbi qüvvələrin köməyi ilə Məşrutə inqilabının məğlub edilməsi, Səttarxanın, Bağırxanın və onun başqa fəallarının edam edilməsi, Məşrutə iştirakçılarının kütləvi təqiblərə məruz qalması, irticanın və şahlıq dəstgahının əl-qolunu açmış, vətənpərvər və demokratik qüvvələrə qarşı daha geniş miqyasda hucuma şərait yaratmışdı. Bu mənada birinci dünya müharibəsinin başlanması ərəfəsində İranda irticanın tüğyan edən dövrü idi. Birinci dünya müharibəsinin səbəblərindən biri də imperialist dövlətlərin mənafeyinin toqquşduğu dünyənöqtələrindən birinin də İran olması idi. Antanta İttifaqına daxil olan İngiltərə ilə Rusiyanın, habelə “Üçlər İttifaqı”nın İran haqqında öz planları vardı. Hər iki blok çalışırdı ki, bu müharibədə İran onlardan birinin müttəfiqi olsun. İran müharibədə özünü bitərəf elan etsə də, onun ərazisi müharibə aparən ölkələrin işğalı altına düşdü və bu İranın onsuz da geri qalmış iqtisadiyyatına, maliyyə vəziyyətinə daha ağır təsir göstərdi. Ölkədə ərzaq qıtlığı və bahalıq imkansız ailələri taqətdən salır, işsizlik, səfalət gündən-günə artırdı. Müharibə illərində Güney Azərbaycanda vəziyyət daha ağır idi. Müharibə başlanan kimi bura soxulmuş rus əsgərləri, bütün ərzağı və müharibə üçün lazım olan bütün vəsaiti daşıyıb apardıqlarından, burda iqtisadiyyat daha yoxsul vəziyyətə düşmüş, aclıq və səgalət, eyni zamanda yoluxucu xəstəliklər hər tərəfi bürümüşdü. İranın bitərəflik mövqeyinə əsaslanan azərbaycanlılar, rus hərbi qüvvələrinin ölkədən çıxıb getməsi üçün və Azərbaycan iqtisadiyyatının talan olunması əleyhinə dəfələrlə mübarizəyə qalxmaqlarına baxmayaraq, şahlıq səltənətindən himayə görən ruslar, bu yerlərdə öz mövqelərini və hökmranlıqlarını möhkəmlətməyə çalışırdılar. Təbii olaraq bu vəziyyət müharibədə Antanta

blokuna qarşı vuruşan “Üçlər İttifaqı”nı və onun üzvlərindən biri olan Osmanlı dövlətini narahat etməyə bilməzdi. Əslində bu İranın Şimal-Qərb rayonunda Birinci dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsinin davamı olan yeni cəbhənin açılması idi. Osmanlı ordusunun alayları qəfildən hucuma keçərək rusları acı məğlubiyyətə uğratdılar. Osmanlıların qəfil hucumu qarşısında duruş gətirə bilməyən ruslar Şücaüddövləni yenidən əyalətə çağıraraq, ondan kömək istədilər. Şücaüddövlə öz nökrçilik xidmətini göstərərək, “İzaqi”, “Sili”, “Əmriyyə” və digər adlar altında bir neçə alay təşkil etdi. O, eyni zamanda öz iyrenc siyasətindən istifadə edərək, bu alayları azərbaycanlı əsgər və zabitlərdən təşkil etmişdi. Lakin osmanlılarla eyni soydan olan azərbaycanlılar, öz türk qardaqları ilə savaşımaqdan imtina etdikləri üçün, rus hərbi qüvvələri yenə də osmanlı əsgərlərinin qaşısında aciz qalıb məğlub oldular. Şücaüddövlə isə özü osmanlılara əsir düşməkdən güclə xilas oldu. Bundan sonra vali Sərdar Rəşid başda olmaqla xalq Osmanlı ordusunu duz-çörəklə, toy-bayramla qarşıladı.

Antanta dövlətlərinə, ilk növbədə Rusiya və İngiltərəyə satılmış yezidi-kürd tayfaları, eyni zamanda Təbrizdə və başqa bölgələrdə yaşayan ermənilər Osmanlı komandanlığı tərəfindən ciddi cəzalandırılırdı. Yerli əhaliyə böyük inamı olan osmanlılar hətta bəzi həssas vəzifələri yerli azərbaycanlılara tapşırırdılar. Məsələn bütün Güney Azərbaycanda mətbuat, poçt, teleqraf kimi hərbi-strateji əhəmiyyəti olan sahələri Şərifzadəyə tapşırırdılar.

Ruslardan fərqli olaraq, osmanlılara qarşı yerli əhalinin hüsn-rəğbəti və bir çoxlarının onlara yardım etməyə hazır olmaq meyli, Rusiya və İngiltərə ilə yanaşı Şah üsul-idarəsini də ciddi narahat etməyə bilməzdi. Buna görə də onlar bütün vasitələrdən istifadə edərək, əhalini Osmanlı ordusuna qarşı pozğunçuluq və təxribata cəlb etmək üçün bütün qüvvələrini işə saldılar. Hətta Təbtizdə osmanlılar əleyhinə qəsdə də əl atdılar. Əfsuslar olsun ki, tək

osmanlılara deyil, eyni zamanda elə azərbaycanlıların özünə qarşı törədilmiş bu qəsd geniş kütlə tərəfindən müdafiə olunmadı.

1915-ci ildə, Antanta ölkələrinə çuğulluq eləyən daşnak Andronik, ermənilərdən ibarət tərədən-dörnağa qədər silahlanmış böyük bir ordu ilə Anadoluda və Qafqazda yaşayan dinc türk əhalinin (Osmanlı və azəri türklərinin) üzərinə qəfil hucuma keçərək dəhşətli bir soyqırım törətdi. Erməni quldurları türk çağalarını süngüyə keçirir, qadınların döşünü kəsir, qoca kişilərin kürəyinə isti samavar bağlayır, yeniyetmələrin başını kəsir, yaşlı qadınların gözlərini çıxarırdılar. Osmanlı dövləti bunun qarşısını almaq üçün müvafiq tədbirlər gördü və Güney Azərbaycanda yerləşən alaylarını da geri çağırmağa məcbur oldu. Osmanlı əsgərləri Təbrizi, o cümlədən Güney Azərbaycanın bütün bölgələrini tərk etdikləri üçün, Rusiya öz müttəfiqlərinin köməyi ilə yenidən Güney Azərbaycana soxuldu. Osmanlı ordusu isə aprel ayında Anadolunun Van vilayətində Andronikin erməni daşnaklardan ibarət olan yüz minlik ordusunu acı məğlubiyyətə uğratdı. Bu qanlı savaşda on minlərlə əsgər və zabitini itirmiş ermənilər əyinlərinə yas libası geyinərək, osmanlı türklərinin onlara qarşı soy-qırım törətdiklərini bütün dünyaya car çəkməyə başladılar.

Təbriz şəhəri isə yenidən Rusiyanın tabeliyinə keçdi və rus hərbi hissələri 1918-ci ilin əvvəlində burda qaldı. Bütün bu dövr ərzində Güney Azərbaycan rus qoşununun baqşlıca ərzaq təhcizatı mərkəzlərindən biri olmuşdu.

Vətənin xilasını uğrunda gizli də olsa mübarizə aparan İDP Azərbaycan əyalət təşkilatına, onun Təbriz komitəsinə Mirzə Əli Çayçı, Mirzə Əli xan Postxana, Hacı Məhəmmədəli Badamçı başçılıq edirdi. Məşrutə inqilabı yatırıldıqdan sonra şahın və irticanın əlinə düşməmək üçün ölkəni müvəqqəti tərk etmiş Xiyabaninin vətənə qayıdışı və azadlıq hərəkatı rəhbərliyində coşqun fəaliyyətə başlaması Azərbaycan xalq hərəkatına yeni nəfəs verdi.

Xiyabani 1914-cü ildə Təbrizə qayıtdı. Bu dövrdə Təbriz “Şücaiddövlə” ləqəbi daşıyan Səməd xanın əlində idi. Şücaiddövlə Güney Azərbaycanda özbaşına bir idarəçilik qurmuşdu. Əhməd şah digər Qacar şahlarından fərqli olaraq məşrutəyə, yəni “Gələcəyə açılan cığıra” isti münasibət bəsləyirdi. Odur ki, o Məclisin açılması barədə fərman verdi. Günay Azərbaycanda seçgi yeli əsməyə başladı. Demakratlarla liberallar arasında rəqabət qızıışdı. Demokrat Partiyasının uğur qazanacağına şübhələməyən Şücaiddövlə Azərbaycanda sərçkilərin keçirilməsinə icazə vermədi, rusların köməyinə arxalanaraq Təbrizdə seçgiləri əngəllədi. III çağırış Məclisdə Güney Azərbaycandan millət vəkili olmadı.

1917-ci ildə baş verən inqilab İranın siyasi həyatında bir sıra dəyişikliklərə səbəb oldu. Rusiya əvvəlki bütün anlaşmaları ləğv etdi. Rus inqilabından sonra Güney Azərbaycan yenidən hərəkətə gəldi. Urmiyada ermənilərlə bir kökdən olan assuriyalılar şəhəri yandıraraq qarət etdilər. Qaradağ bölgəsi şahsevənlər tərəfindən yağmalandı. Ərdəbili çar ordusundan qalmış əsgərlər yandıraraq talan etdilər. Bütün yollarda quldurlar dolaşmağa başladı. Onlar zülm əlindən qaçmış didərginləri soyub talayır və öldürürdülər.

Belə bir ictimai, siyasi və iqtisadi vəziyyətdə Xiyabani Demokrat Partiyasının Azərbaycan şöbəsini qurdu və partiyanın adını Azərbaycan Demokrat Partiyası (ADP) qoydu. Partiya Tehrandan asılı olmayaraq müstəqil şəkildə çalışmağa başladı. ADP tərəfindən Mirzə Tağı xan Rəfətin rəhbərliyi ilə “Təcəddüd” qəzeti nəşr olunmağa başladı. “Təcəddüd” qəzeti İranda və Azərbaycanda baş verən hadisələri işıqlandırır, Xiyabaninin publisistik çıxışlarını çap edirdi.

ADP 450 nümayəndənin iştirakı ilə keçirdiyi qurultayında bir qətnamə qəbul edərək, Tehrana dörd tələb irəli sürdü. a) Demokratik dəyişikliklər, o cümlədən torpaq islahatı b) Tehranda Milli Məclisin yenidən qurulması v)

Əyalət əncümələrinin təsis edilməsi d) Məşrutənin bütün qurumları ilə birgə qüvvəyə minməsi...

ADP həmin qətnamədən sonra Azərbaycanın bütün vilayətlərində təşkilatlanmağa başladı. Xiyabani nitqləri və məqalələri ilə Azərbaycan xalqını milli mücadiləyə ruhlandırır. O hesab edirdi ki, Azərbaycana Tehran tərəfindən haqsızlıq edilmişdir. Tehran bu haqsızlığa və ədalətsizliyə son qoymalıdır. Xiyabani Azərbaycanın problemlərinin, Konstitusiyanın qüvvəyə minməsi və əyalət əncümələrinin qurulması ilə çözləcəyinə inanırdı. ADP Tehrandan cavab gözləmədən, Azərbaycanın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. İlk növbədə başıpozuqluq, möhtəkirlilik və aclıqla mübarizə məqsədilə bəzi qurumlar yarandı. Bunlar aşağıdakılar idi.

1. Ərzaq komissiyası- Bu komissiya imkanlı adamlardan taxıl alıb çörək bişdirir və həmin çörəyi çox ucuz qiymətə əhaliyə satırdı. 2. Məhəllə komissiyası- Bu komissiya yaşlı insanlardan təşkil olunmuşdu və məhəllələrdəki yoxsul ailələri müəyyənləşdirib, onlara çirək çatdırılmasında Ərzaq komissiyasına yardım edirdi. 3. Yoxsullar evi- Bu komissiya yoxsul, kimsəsiz və qoca adamları bu evdə yerləşdirirdi. 4. Yardım (İanə) komissiyası- Bu komissiya yoxsullar üçün yardım toplamaqla məşğul olur, bu məqsədlə varlılardan böyük məbləğdə pul alırdı.

Xiyabani bu qurumların işinə şəxsən özü nəzarət edir və vəzifəsini pis yerinə yetirən şəxslərin adlarını “Təcəddüd” qəzetində nəşr etdirir, eyni zamanda ADP-nin iclaslarında onları ifşa edirdi. “Təcəddüd” qəzetində həmçinin bütün qurumların statistik hesabatları dərc olunurdu. Xiyabani rəsmən iqtidarda deyildi, Amma Güney Azərbaycanda hər şeyi nəzarətdə saxlayırdı.

1918-ci ilin martında bolşeviklərin köməyi ilə Quzey Azərbaycanın əksər bölgələrini işğal edərək, Azərbaycan xalqına qarşı tarixdə görünməmiş soyqırım tətbiq edən erməni-daşnak ordusu, eyni zamanda Təbrizi və Güney

Azərbaycanın bir çox bölgələrini də işğal edərək qırğınlar törətdi. Az bir müddət içində silahsız insanlara divan tutan ermənilər, Güney Azərbaycanda da on minlərlə insanı vəhşicəsinə qətlə yetirdilər. Belə bir zamanda Osmanlı ordusunun komandanları Quzey Azərbaycanı xilas etməkdən ötrü Qafqaz İslam Ordusunun bir neçi korpusunu göndərirdiyi kimi, Güney Azərbaycanı da daşnak işğalından xilas etmək üçün bir neçə alay göndərdi. Osmanlı ordusu tez bir zaman içerisinde daşnakları acı məğlubiyyətə uğradaraq, Təbrizi və başqa bölgələri işğaldan azad etdi.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək yerinə düşür ki, Qulam Məmmədlinin 1949-cu ildə “Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsi tarixindən” sisilə yazılarından olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani haqqında “Xiyabani” adlı tədqiqat əsərində bir çox yalnışlıqlara yol verilmişdir ki, bunlardan biri də 1918-ci ildə osmanlıların Güney Azərbaycana gəlişi ilə bağlıdır. Qulam Məmmədli daim Şimali Azərbaycanın tarixinə milli mənəvi dəyərlərinə, dininə, inancına, ədəbiyyatına, sənət adamlarına ləkələr yaxdığı kimi, bu tədqiqat əsərində də həm Osmanlı türklərinə, həm də güneyli qardaşlarımıza ifrat dərəcəsində böhtanlar yağdırır. Qulam Məmmədli əsərin 58-ci səhifəsində yazır: “Birinci dünya müharibəsi zamanı rus ordusu qarşısında məğlub olub, Ərzurumun qərbinə qədər geri çəkilmiş osmanlı qoşunları, rus ordusunun Sovet hökuməti tərəfindən cəbhədən geri çağırıldığını və nəticədə meydanın boş olduğunu görüb, cəsarətə gəldi. Bu ordudan ayrılmış bir qol, Ehsan bəyin komandanlığı altında Urmiya və Salmasi asorulardan xilas etmək bəhanəsilə 1918-ci ilin iyun ayında Azərbaycana söxulub, Qərb və Şərq torpaqlarını tutduqdan sonra Təbrizə girdilər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu zaman Azərbaycanda aclıq idi. Buna baxmayaraq həmin çağırılmamış “qonaqlar” əllərinə keçən taxıl anbarlarını tutur və pulsuz-parasız talayırdılar. Onsuz da fəlakət içerisinde olan bu ölkəni bu ac qurdların əlindən

qurtarmaq lazım idi. Xiyabani yerli hökumət nümayəndələri ilə məsləhətdəşdikdən sonra, osmanlı komandanlığının qarətgirliyinə qarşı bir sədd olsun deyə, onlara müəyyən miqdarda taxıl buraxılması qərarına gəldi. Türklərlə razılaşıdırılmış şərt maddələrindən biri də ondan ibarət idi ki, türklər özləri kəndə getməyəcək və əhaliyə əziyyət verməyəcəkdir. Bu şərt hər iki tərəfdən qəbul edilmişdi, lakin osmanlılar vəd edilmiş taxılı aldıqdan sonra, onunla kifayətlənməyib, özləri ölkəni qarət etməyə başlamışdılar”.

Qulam Məmmədli sonrakı səhifələrdə də osmanlıların quldurluqla və qarətlə məşğul olduqlarından, yerli əhaliyə zülm etdiklərindən yazır, eyni zamanda onların turançılıq siyasəti apardıqlarını, “İttihadi-İslam” adlı bir cəmiyyət düzəldib, bu cəmiyyət vasitəsilə turançılıq ideyalarını yaydıqlarını qələmə alır.

Həqiqəti əks etdirən tarixi mənbələr göstərir ki, mənfur sosializm ideologiyasının ən fəal təbliğatçılarından biri olan Qulam Məmmədli ağ yalan danışır. Buna misal olaraq 2000-ci ildə “Orxan” nəşriyyatında çapdan çıxmış, müəllifləri Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli (Bije) və Səməd Bayramzadənin “Güney Azərbaycan” kitabını misal gətirmək olar. Beləki “Gülüstan müqavləsi”ndən başlayaraq dövrümüzə qədər Güney Azərbaycanın tarixini arxiv materialları əsasında əks etdirən bu kitabda, bu haqda istənilən qədər məlumat vardır.

Güney Azərbaycan mühacirət nəsrində tarixi romanlar müəllifi kimi şöhrət qazanmış Abbas Pənahi Makulinin “Xiyabani” romanına nəzər salarkən də biz bir sıra tarixi gerçəkliklərin əksinə olan səhnələrə rast gəlirik. Roman bədii cəhətdən roman janrının demək olar ki, bütün tələblərinə cavab versə də, burda da biz osmanlıların Təbrizə və Güney Azərbaycana xoş niyyətlə gəlmədiklərinin, “zavallı” erməni xalqına zülm elədiklərinin şahidi oluruq. Makulu bundan əlavə romana Siranuş, Şuşanik, Karo, Hampo, Arakel kimi “müsbət” erməni surətləri salmışdır ki, bunların nə Səttarxan

hərəkətinə, nə də ondan sonrakı Xiyabani ilə bağlı olan hadisələrə heç bir adıyyatı yoxdu. Yəni bu personajlar əsərdə heç bir xarakter ifadə etmir, əksinə yamaq kimi görünürlər.

Beləliklə Qılman İlkinin “Şimal küləyi” romanındakı kimi, öz əsərlərində türkcə düşmən, erməniyə isə qardaş deyən bu müəlliflər, ağa qara, qaraya isə ağ deyərək, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq xalqımıza qarşı zaman-zaman soyqırımlar tətbiq edən, torpaqlarımızı işğal edib, milyonlarla soydaşlarımızı öz doğma yurdundan, ev-eşiyindən didərgin salan, hər an bələkdəki körpəmizin də qanını içməyə hazır olan ermənilərin dəyirmanına su tökmüşlər.

1918-ci ilin yayında Osmanlı ordusu Təbrizi və başqa bölgələri işğaldan azad edəndən sonra, türkcü görüşlərlə tanınan Məcdüssəltənəti Güney Azərbaycana vali təyin etdi. Vali türk dilində “Azərbadeqan” adlı bir qəzet çıxarmağa başladı. Yeni rəhbərlik “İttihadi-İslam” adlı bir təşkilat quraraq Təbrizdə və Urmiyada öz dayaqlarını yaratdı. Xiyabani siyasi bir səhv buraxaraq, osmanlı əsgərlərinin Güney Azərbaycandan çıxarılmasını tələb etdi. Osmanlı paşası Xiyabaninin və onun silahdaşlarının tutulmasını əmr etdi. Xiyabani və silahdaşları həbs olunub Qarsa gətirildilər. Onlar Qarsda bir müddət saxlandıqdan sonra Fars bölgəsinə sürgün edildilər. ADP Osmanlı ordusunun əsgərləri tərəfindən dağıldı.

1918-ci ilin noyabırında Osmanlı ordusunun alayları Güney Azərbaycanı tərk etdilər. Xiyabani Azərbaycana qayıdaraq ADP-ni yenidən topladı. “Təcəddüd” qəzetinin nəşri bərpa olundu. Həmin dövrdə ADP daxilində fikir ayrılığı yarandı. Partiya Xiyabaninin və doktor Zeynalabdinin başçılıq etdiyi iki qrupa ayrıldı. Bu qruplar “Təcəddüdyun” və “Tənqidyun” adlanırdı. Xiyabaninin əleyhdarları, onun partiyanı demokratik metodlarla idarə etmədiyini söyləyirdilər. Onlar Mirzə Tağı xan Rəfətin

yenidən partiyaya qəbul olunmasına etiraz edirdilər. Mirzə Rəfət, Osmanlı hərbi qüvvələri Güney Azərbaycanda olduğu müddətdə “Azərbaycan” qəzetinin baş redaktoru olmuşdu. Tənqidçilər belə hesab edirdilər ki, o, osmanlılarla əməkdaşlıq etdiyinə görə partiya sıralarında ola bilməz. Lakin Xiyabani bu etirazları qəbul etmədi və Mirzə Rəfəti yenidən “Təcəddüd”ün baş redaktoru təyin etdi. Xiyabaninin əleyhdarları partiyanın yalnız Azərbaycan partiyası olmasına da qarşı çıxırdılar. Sonralar Xiyabaniyə xəyanət etmiş Əhməd Kəsrəvi də “Tənqidçilər” qrupuna daxil idi.

Rus inqilabından sonra İranda İngiltərənin siyasi nüfuzu artdı. Vüsüqüddövlənin 1919-cu ildə İngiltərə ilə bağladığı müqavilə bu nüfuzun ən bariz göstəricisi idi. Həmin müqaviləyə görə İngiltərə İrana 2 milyon kredit verərək, eyni zamanda İranda dəmiryolu tikəcəkdi. Bunun müqabilində İran ordunun silahla təhcizatı, hərbi təlim və idarəçilikdə müşavirlik hüququnu İngiltərəyə verirdi. Vüsüqdövlənin bu müqaviləsi İranda böyük çılğınlıqla qarşılandı. ADP bu müqaviləni bir sui-qəsd kimi dəyərləndirdi. Vüsüqdövlə təzədən Eynüddövləni Azərbaycana vali təyin etdi. Eynüddövlə Məçrutəyə qarşı olduğu qçqn Azərbaycanda qətiyyən sevilirdi. Xiyabani də onun valiliyini qəbul etmədi. Məhz bundan sonra Güney Azərbaycanda yenidən Milli azadlıq hərəkatının qığılımları görünməyə başladı. Tehran, Azərbaycanda başlamış Milli azadlıq hərəkatının getdikcə genişləndiyini, get-gedə daha çox nahiyə və vilayətləri əhatə etdiyini görüb, qorxuya düşdü, odur ki, irtica tədbirləri görmək qərarına gəldi.

Vüsüqidövlə İngiltərə ilə olan müqavilənin Məclis tərəfindən təsdiq olunmasını gözləmədən, onun ayrı-ayrı maddələrini həyata keçirməkdə idi. Onun kabinetinin xarici işlər naziri Şahzadə Nüsrətüddövlə Firuz Parisdə ingilis maliyyə müstəşarı İsmət ilə üç illik bir qərar imzalamışdı. Bu qərarla əsasən ingilis zabitlərindən ibarət bir komisiyon

təşkil edilmişdi və İranın qoşun işlərini yenidən qurmaq bu komisiyona tapşırılmışdı.

Vüsüqüddövlə bununla kifayətlənməyib Güney Azərbaycanda bir sıra kadr dəyişiklikləri etməyə başladı. Azərbaycan polisində rəhbərlik etməyi İsveçrəli Bierliq Flenq Kioya tapşırırdı. Bu dövr ərzində Azərbaycanın bəzi bölgələri yezidi-kürdlərin hücumlarına məruz qaldı. Şəkkak tayfasının başçısı İsmayıl Simko, Azərbaycanın bəzi bölgələrində Böyük özbaşnalıqlar törətdi, o cümlədən bütün teleqraf xəttlərini kəsərək, rabitə problemi yaratdı. Şübhəsiz ki, bu da şah üsul-idarəsinin Azərbaycana qarşı işlədilmiş iyrənc bir siyasəti idi. Yezidi-kürdlər cəsur azərbaycanlılar tərəfindən güclü müqavimətə rast gəlib pərən-pərən düşdülər və quldurluqlarından əl çəkmək məcburiyyətində qaldılar.

1919-cu ilin fevral ayında Bierliq Təbrizə gəldi və xalqla sərt davranmağa başladı. Polis ADP üzvləri və din xadimləri ilə amansız rəftar etdi. ADP üzvlərindən bir neçəsinin həbsi iğtişaslara səbəb oldu. Şəhər sakinləri polis idarəsinin önünə topılaşdılar, Xiyabani başda olmaqla camaat polis idarəsinə hücum edib həbsdə olanları azad etdi. Lakin bununla nümayişlər səngimədi. Xalq “Təcəddüd” qəzetinin redaksiyasının həyətinə toplaşib bir bəyənət yaydı. Bəyənətdə konstutsiyanın qüvvəyə minməsi, Məşrutiiyyətin bərpası, ictimai təhlükəsizlik və xalqın rifahının təmin edilməsi tələb olunurdu. Xiyabaninin və Demokrat Partiyasının tələbi daha radikal idi. Xiyabani Azərbaycanda Tehrandan asılı olmayan bir dövlət qurmaq istəyində idi. Bunun üçün o, xalqın dəstəyi ilə Təbrizə nəzarəti ələ keçirdi. Vüsüqdövlə qorxuya düşüb istefa verdi. Yeni kabinəni təşkil etmək Müşiriddövləyə tapşırıldı. Müşiriddövlə iş başına gələn kimi bir bəyannamə nəşr etdirdi. Bu bəyannaməyə görə Vüsüqüddövlənin İngiltərə ilə bağladığı müqavilənin dayandırıldığı bildirilirdi. Müqavilə Məclis tərəfindən təsvib edilməyincə qüvvəyə malik olmamalı idi.

Müşürüddövlə bununla gözdən pərdə asırdı. O, bununla Xiyabaninin başçılığı ilə başlanan qiyamın qarşısını almaq istəyirdi.

Xiyabani Nürşüddövlə ilə apardığı müzakirə zamanı qeyd etmişdi: “Dövlət millətin iradəsinə arxalanmadıqca uğur qazana bilməyəcək. Bizim ölkədə isə Dövlət bir nəfər vəzirdən ibarətdir ki, o da istədiyi 5-10 nəfəri ətrafına toplamış və xalqa hakim kəsilmişdir. Bu hökumətdə kütlənin iştirakı yoxdur. Əksinə bir dəstə xain şəxslər bu vəzirləri millət adından vəzarət məsxədinə namizəd etmişdir. Belə bir hökumət heç də xalqın dərd və ehtiyacına əhəmiyyət vermir. Xalq Dövlət əleyhinə üsyan və ya mütəşəkkil çıxış etdiyi zaman ortalığa belə bir sual atır: -Nə istəyirsiniz? Xalq yazıqcasına öz arzularını hökumətə izhar edir. Hökumət isə əsassız və boş vədlərlə xalqı aldadıb, onu qiyam daşını ətəyindən tökməyə dəvət edir. Lakin bizim qiyam bundan ötrü deyildir ki, icz və yalvarışla Dövlətdən istirham və iltimas edək. Bizim məqsədimiz budur ki, xalq özü bilavasitə vəzir və hakimlərini təyin etsin”.

Əlbəttə Xiyabaninin bu təklifləri Mürşüddövləni razı sala bilməzdi. Xiyabani isə öz tələblərində möhkəm durmuşdu. Yuxarıda qeyd olunan danışıqlar birbaşa teleqraf xətti ilə aparılırdı. Xiyabani həmin danışıqların nəticələri haqqında izahat verib deyirdi: “Bu gün Dövlət heyəti ilə apardığımız müzakirə zamanı belə nəticəyə gəldik; Dövlət hər şeydən əvvəl Azərbaycana bir nəfər vali göndərmək fikrindədir. Lakin bizim valiyə ehtiyacımız yoxdur. Azərbaycanı idarə etməyə özümüz də layiq və qadirik. Qoy Dövlət hər şeydən əvvəl Azərbaycanın ehtiyaclarını rəf etməklə bərabər azadxahların tələblərinə müvafiq tədbirlər görsün”.

Xiyabaninin yağlı vədlərə uymayacağını gören baş vəzir bu dəfə mətbuat vasitəsilə hucuma keçib, qiyamı və onun rəhbərlərini məmləkətə xəyanətdə ittiham etməyə

başladı. Bu cəbhədə əsas vəzifəni ingilis cəsusu Ziyaəddin Təbəbətییə və onun “Rəd” qəzetinə, habelə Məlikşüara Baharın müdirliyi altında çıxan “İran” qəzetinə tapşırırdı. Ziyaəddin “Rəd”in səhifələrində Xiyabaninin, eyni zamanda azərbaycanlıların azadlıq mübarizəsini ləkələməyə başladı. O, Əminəlmülk imzası ilə çap etdiyi məqalədə Azərbaycanda əminiyyət olmadığını iddəa edirdi. “İran” qəzeti də onun səsində səs verib, Xiyabani hərəkatına və qiyama böhtanlar atırdı. Xiyabani düşmən cəbhəsindən qalxan bu ittihamı susdurmaq məqsədiylə söylədiyi nitqində demişdi: “Rəd” qəzeti Əminəlmülkün bəyənətini, “İran” qəzeti də Təbriz qiyamı haqqında xüsusi məqalə dərc etmişdir. Tehran qəzetlərindəki bu məqalələrin bizim nəzərimizdə əhəmiyyəti yoxdur və olmayacaqdır. Nəhayət Təbrizdən çıxan bu günəşin nuru yapalaqların gözünü kor edəcəkdir”.

Bundan sonra qiyamlar yenə davam etdi və azadxahlarla irticaşılar arasında dəfələrlə qanlı döyüşlər baş verdi. Təbrizdə başlamış üsyan tədricən Güney Azərbaycanın başqa mahal və şəhərlərini də-Zəncan, Marağa, Əhər, Xoy, Ərdəbil və s. əhatə etdi. Təbriz üsyanı dövründə Tehrandə və İranın digər mühüm məntəqələrində bu üsyana açıqca hüsn-rəğbət və həmrəylik güclü idi.

Təbrizə hərbi yardımlar da təklif olunurdu. Lakin İranı, iranlı azad etməlidir”-deyən Xiyabani İranın daxilindən və xaricindən olunan bir sıra hərbi yardım təkliflərini rədd etdi. Üsyanın gedişi zamanı baş vermiş müəyyən hadisələr Xiyabaninin bu sərt mövqeyinə haqq qazandırırırdı. Xüsusilə həmin dövrdə Gilandakı hərəkatın bəzi xoşagəlməz (neqativ) cəhətləri, o sıradan Sovet rəhbərlərinin (Çarizmlə ingilislər arasında İranın bölünməsi haqqında 1907-ci və 1915-ci illər gizli sazişlərinin ləğvini elan etməklə demokratların rəğbətini qazanmış bolşeviklərin) rəsmi bəyənətlərinin tam əksinə olaraq 1920-ci il mayın 18-də yenidən-onun Xəzər dənizi sahilində yerləşən liman şəhəri Ənzəliyə hərbi

hissələr çıxarması və sonrakı hadisələr Xiyabanidə bolşeviklərə olan inamı tamamilə qırdı. Bu aylar ərzində On birinci qırmızı ordunun Quzey Azərbaycanı işğal etbəsi, Bakıda və Gəncədə müsəlman əhaliyə qarşı qırğınlar törətməsi, bir sözlə azərbaycanlılara divan tutması, eyni zamanda Gilandakı sovetlərin dəstəklədiyi ifrat solçu kommunistlərin mənfur siyasətinin əsil mahiyyəti Xiyabaniyə çox şeyləri aydınlaşdırdı. Yalnız indi Leninin və bolşeviklərin iç üzünü tanıyan Xiyabani avqust ayının 7-də “Yuq Rossiya” qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibədə öz fikrini bolşevizmi “Çarizmin o biri üzü” adlandırmışdı.

İrənin Əsas Qanununa uyğun Əyalət Əncüməni yaradılması haqqında Tehrana müraciətinə cavab almayan üsyan rəhbərliyi, yerlərdə hakimiyyətin demokratlar əlinə keçməsinə istinadən iyunun 24-də konustutsiyadakından daha yüksək müxbir huquqlara və silahlı qüvvələrə malik Milli Hökumət (MH) yaratdı. Xiyabaninin sədr seçildiyi “MH” iyunun 24-də “Təcəddüd” qəzeti redaksiyası binasından, üsyandan əvvəl mərkəzi dövlət idarələrinin yerləşdiyi və vəliəhdin iqamətgahı olan binaya-Ala Qapıya köçürüldü. Milli Hökumətin tələbiylə vəliəhdin hərəmxanası və xidmətçiləri, eləcə də üsyan zamanı Təbrizə göndərilmiş vali Eynüddövlə Təbrizi tərkd etdilər. Beləliklə Təbrizdə mərkəzdən göndərilmiş bir nəfər də məmur qalmadı.

Bundan sonra irticaçılar yenə üsyanı yatırmaq, daha doğrusu Milli Hökuməti yıxmaqdan ötrü yenə Təbrizə hucuma keçdilər. Hər dəfə də Milli azadlıq hərəkətinin əsgərləri irticaçılara layiqli cavab verərək, onları geri çikilməyə məcbur etdi. Nəhayət Xiyabani Azərbaycanı müstəqil Dövlət elan edərək adını “Azadstan” qoydu. Lakin “Azadstan” Dövlətinin ömrü uzun sürmədi. Müstəqil elan olunandan altı ay sonra 1920-ci il sentyabrın əvvəllərində, yenicə Azərbaycan valisi təyin olunmuş Hidayət Müxbirsəltənə böyük bir ordu ilə Təbrizə doğru hərəkət etdi. O, Təbrizə hucuma keçməmişdən əvvəl ingilis və

Amerikan konsulluqlarına xəbər verdi, sonra isə kazak dəstələri ilə birləşərək Təbrizə daxil oldu. Demokratlar bu səfər dinc əhali ayaq altında qalmasın deyə, Müxbirsəltənənin ordusuna heç bir müqavimət göstərmədilər. Təbrizdə Müxbirsəltənə ilə Xiyabani arasında bir sıra danışıqlar oldu. Lakin bu danışıqlar heç bir şeyi həll etmədi. Xiyabani Müxbirsəltənəyə sərt cavablar verib, onun istefasını tələb etdi. Müxbirsəltənə fırıldaqlarının baş tutmadığını görüb, gizli surətdə Azadstan Dövlətini yıxmaqdan ötrü fəaliyyətə başladı. O, Milli hökumətin jandarm dəstəsini öz tərəfinə çəkə bildi. Onların başçısı Hüseyin xan Majorla birləşib plan hazırladı. Onlar jandarm polkundan bir neçə dəstəni ətraf kəndləri və yolları tutmaq üçün göndərdilər.

Bundan bir neçə gün keçəndən sonra yollarda quldurlar olduğu barədə söz yayıldı. Mirzə Hüseyin Major “quldurlarla mübarizə aparmaq” bəhanəsilə 800 nəfərlik jandarm dəstəsini özü ilə bərabər Basminc tərəfə apardı. Beləliklə Milli Hökumətin son silahlı dəstəsi də mərkəzdən çıxarıldı. Təbrizdə yalnız İran kazak briqadası qaldı. Həmin briqada isə Tehran hökumətinə sadıq idi.

Müxbirsəltənə ilə Xiyabani arasındakı münasibətin ən gərgin günlərində, yəni sentyabr ayının 7-də Cəlil Məmmədquluzadə Təbrizə gəldi. O, tək gəlməmişdi, özüylə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini də gətirmişdi. Xiyabani Mirzə Cəlillə görüşdü və uzun sürən səmimi müsahibədən sonra, “Molla Nəsrəddin”i Təbrizdə çap etmək işində əlindən gələn köməyi əsirgəməyəcəyini söylədi. Lakin Azərbaycan xalqının azadlıq və səadəti uğrunda bu iki simanın dostluğu çox sürmədi. Bu görüş birinci və sonuncu oldu. Çünki Müxbirsəltənənin əmriylə hərbi qüvvələr üç yüzdən çox demokrat ailəsini dağıdıb qarət edəndən sonra, Milli Hökumətin yerləşdiyi Ala-Qapını tutdular. Xiyabani isə Həsən Miyanəçinin evində olduğundan, sentyabrın 14-də kazaklar bura hücum çəkəndən sonra, Xiyabani ilə kazaklar

arasında atışma başladı. Xiyabani bir neçə düşməni məhv edəndən sonra, onların əlinə keçməsin deyə son gülləsi ilə özünü vurdu. Bununla da Azadstan Dövlətinin mövcudluğuna son qoyuldu.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xiyabani bir siyasi və ictimai xadim kimi bir sıra müsbət keyfiyyətlərə malik olsa da, öz siyasi fəaliyyətində bir sıra xətalara yol vermişdi. Belə ki, o, Okyabr inqilabının yaradıcısı Leninə və Qırmızı Orduya dərin məhəbbət bəsləmişdi. Quzey Azərbaycanı qana boyayan Leninə və Qırmızı Orduya məhəbbət bəsləyən Xiyabani, “Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti”nə və onun qurucularına o qədər də hüsn-rəğbət bəsləmirdi. Tarixi mənbələr göstərir ki, Xiyabaninin “Azərbaycan” adını “Azadstan”a çevirməsinin səbəbi məhz bu olmuşdur. Onun Quzey Azərbaycanın 1918-ci il may ayının 28-də elan olunan müstəqilliyinə qeyri-səmimi münasibəti, onun Quzey Azərbaycanı 11 qırmızı ordu işğal edənə qədər, Quzey Azərbaycanla bütün əlaqələrinin kəsilməsinə səbəb olmuşdu. Xiyabanin “Turançılıq ideyası”na da münasibəti müsbət olmamışdır. Lakin Nəriman Nərimanov kimi, Xiyabani də sonradan Leninin və bolşeviklərin riyakarlığını görüb peşmançılıq çəkmişdir. Bəlkə bu da onun siyasi karyerasının zəifləməsinə, müəyyən qədər bədbinliyə qapılmasına və ümumiyyətlə hər kəsə qarşı inamının itməsinə səbəb olmuşdur. Əlbəttə bütün bu qeydlər Xiyabanini tənqid etməkdən ötrü deyildir. Xiyabani quzeyli-güneyli Azərbaycan xalqının qəhrəman oğludur. Lakin həyatda peyqəmbərlərdən və övliyalardan başqa ideal insan olmayıb və heç zaman da olmayacaq. Çox təəsüflər olsun ki, istər Xiyabaninin tədqiqatçıları, istərsə də onun haqqında bədii əsərlər yazan ədiblər, onun yalnız müsbət keyfiyyətlərini göstərməklə kifayətlənmiş, səhvlərini isə gizlətməmişlər.

Ədəbi fəaliyyəti...

Xiyabaninin ədəbi fəaliyyətini əsasən daxili istibad və xarici müstəmləkəçilərlə mübarizə, Azərbaycan cəmiyyətinin islahı üçün yeni yolların axtarışı, yeni elmlərə münasibətdə İslam dininin mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi, torpağ islahatı, iqtisadi məsələlər, rabitə vasitələri, vergi sisteminin nizamlanması, mülkiyyət məsələləri və şübhəsiz ki, ilk növbədə azadlıq, hürriyyət arzusu əhatə edirdi.

Xiyabaninin publisistikası şah üsul-idarəsinin milli təfəkkürün inkarına söykəndiyi bir zamanda, Azərbaycan xalqını qoruyan sipər kimi idi. Xiyabani publisistikası xalqına imperializmin cazibə qüvvəsinə qarşı müqavimət göstərməkdən ötrü mənəvi güc bəxş edirdi.

Xiyabani ictimai və siyasi baxışlarını fəlsəfə arasında irəli sürür, bütün çıxışlarında hadisələri bir siyasətçi kimi deyil, bir filosof kimi təhlil edirdi. O, Güney Azərbaycan milliyətçi hərəkatının lideri olmaqdan əlavə, həm də Azərbaycanın ən görkəmli publisistlərindən biri sayılır. Onun düşüncəsinin mərkəzində “Təcəddüd” (müasirləşmə) məfhumu dayanırdı. O, hətta üsyanın həyata keçirilməsini nəzəri cəhətdən işləyib hazırladığı “Təcəddüd” məsləki əsasında təşkil etmişdi. “Təcəddüd” yenilikçi məsləki imperializm ağalığına, şah hakimiyyətinin zülmünə, feodal geriliyi və istibad qalıqlarına, ictimai ədalətsizliyə qarşı üsyan edən siyasi və demokratik azadlıqlar, həqiqi xalq hakimiyyəti və s. kimi inqilabi-demokratik tələblər irəli sürən, nəhayət Güney Azərbaycanın milli huquqları uğrunda mübarizə aparan bir əqidə, siyasi-nəzəri bir cərəyan idi. Bu cərəyan siyasi mübarizədə nə sağ, nə də sol olmayan, Xiyabaninin dəfələrlə təkrar etdiyi “Qara xətt” götürən radikal xörda burjua platforması idi. Həmin cərəyan iri burjuaziya və torpağ əsilzadələrindən başqa bütün sinif və

təbəqələri vahid bir cəbhədə birləşdirmək imkanı verən və o vaxt üçün məqbul sayılan düzgün hərəkət xətti idi.

“Ey əziz Azərbaycan, sən bir iti gözsən ki, İran səninlə Avropa mədəniyyətinə baxır”-deyən Xiyabani, Təbrizdən başlamış üsyanın bütün İrana yayılacağını və bu işdə Azərbaycanın, ələlxüsus Təbrizin mühüm rol oynayacağını söyləyirdi. “Təbriz İrana nicat verəcəkdir” kəliamı doğma diyarı Azərbaycanın vurğunu və fədaisi olan Xiyabaninin səmimi sözləri idi. İyun ayının 23-də o deyirdi: “Bu gün Təbrizdə hökumət demokratların əlindədir. Bu demokratik hökumət Təbrizdən başlayacaq və İranın ən ucqar şəhərlərinə də şamil olacaqdır. Biz yavaş-yavaş bu ali məqsəsimizə çatacağıq. Bütün idarə və məqamlar bizim nəzarətimiz altında olacaq”.

Bununla da Xiyabani gələcək demokratik quruluşda bütün İranda, əslində hakimiyyət başında məhz azərbaycanlıları görmək əzmini ifadə etmişdir.

İranda müasirləşmə, Qərbləşmə ilə sinonimdir və Qərbləşmə milli dəyərlərin inkarı kimi başa düşülür. Xiyabaniyə görə isə “Təcəddüd” cəmiyyət və fərd səviyyəsində müasir dövrün şərtlərini mənimsəmək və zamanla ayaqlaşmaqdır” O, təcəddüdü milli dəyərlərin üzərində qurulmuş yeniləşmə prosesi kimi görürdü. Xiyabaninin düşüncəsində müstəqilliyin çox önəmli yeri var idi. Müstəqillik olmayan yerdə təcəddüddən söhbət gedə bilməz. Bir humanist və bütün bəçəriyyəti sevən insan kimi Xiyabani tək öz xalqının deyil, bütün xalqların müstəqil olmasını istəyirdi. O, çıxışlarının birində hər bir xalqın müstəqilliyinə xüsusi əhəmiyyət verərək “Bir xalqın şərəfi üçün birinci şərt onun müstəqil olmasıdır. Müstəqil olmayan bir xalqın əzmi və fəaliyyəti yoxdur”- demişdi.

Xiyabaninin üzərində dayandığı xüsusi problemlərdən biri də Azadstanda qadınların ictimai həyatda iştirakı məsələsi idi. O, Güney Azərbaycanda (Azadstanda) ümumiyyətlə bütün İran tarixində ilk dəfə olaraq belə

aydınlıqla və yüksək məqamda qadınların fəal sosial qüvvəyə çevrilməsi ideyasını irəli sürürdü. Onun bir sıra məqalələri (“Dünyanın məhşur qadınları”, “Dünya qadınlarının tərəqqisi”, “Bizim qadınlarımız”, “Sabahki analarımız” və s.) və nitqləri məhz bu mühüm problemə toxunurdu. Məslən o deyirdi: “İctimai həyatdan ayrı yaşayan qadınlar aləmi böyük əhəmiyyətə və həyati qüvvəyə malik olan bir dünyadır. Qadınlarımızın ölkə müqəddəratında və demokratiyanın gələcəyində böyük payları vardır. Qadınlarımız öz səy və qeyrətlərini, qüvvət və qüdrətlərini vətənin və xalqın xeyrinə olan işlərə sərf etməlidir”.

Xiyabaninin təşəbbüsü ilə üsyan dövründə Təbrizdə pulsuz qöz məktəbinin açılması bu yolda atılan ilk addımlardan biri idi.

Xiyabaninin ədəbi fəaliyyəti əsasən irticaçıların yırtıcılaşdığı bir dövrə təsadüf edir. Məhz buna görə də onun publisistikasında müstəmləkə xalqlarının çox acınacaqlı vəziyyəti, imperialistlərin təkə İranda yox, bütün Şərqdə törətdiyi fitnəkarlıqlar xüsusi yür tutur. Xiyabaninin publisist yazılarında və çıxışlarında İran milli azadlıq hərəkatının sadəcə icmalı deyil, bu hadisələrin xarakteri, mahiyyəti və istiqaməti obyektiv şəkildə izah edilir. Bilavasitə hadisələrin içində olan ictimai xadimin alovlu sözləri xalqı daima ölüm-dirim mübarizəsində qətiyyətli, cəsarətli, sərvaxt və həmrəy olmağa ruhlandırır.

Bu dövrdə Güney Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafında “Təcəddüd” qəzetinin böyük rolu olmuşdu. Geniş xalq kütlələri arasında qəzetin nüfuzunu təsəvvür etmək üçün, onun redaksiyasına göndərilən məktubları nəzərdən keçirmək kifayətdir. Kəndli, şəhərli, kargər, əsnaf, ruhani və s. Təbəqələrin nümayəndələri tərəfindən yazılan bu məktublarda geniş xalq kütlələrinin “Təcəddüd” qəzetinə səmimiyyəti oxunmaqdadır. “Təcəddüd” 1917-ci ildən etibarən fəaliyyətə başlayandan sonra, 137-ci nömrədən 202-

ci nömrəyədək rəsmən Xiyabaninin müdirliyi və baş mühərrirliyi ilə çap edilmişdi. Öz məzmunu və istiqaməti cəhətdən İranda çıxan bütün qəzetlərdən fərqlənən “Təcəddüd”ün əsasən fars dilində nəşr edilməsi, Xiyabaninin Azərbaycan dilini intişar etmək yolunda olan tədbirlərə qarşı bir hərəkət idi. Hamıya məlumdur ki, İranda, Şah İsmayıl Xətəinin dövrünü çıxsaq, tarix boyu sayı farslardan artıq olan azərbaycanlılara bir xalq kimi heç bir hüquq verilməmişdir. Xiyabaninin yaşadığı dövrdə 1906-cı ilin dekabrından Təbrizdə nəşr olunmağa başlayan “Azərbaycan” adlı satirik jurnalından və “Fəryad” adlı qəzetdən başqa İranda ümumiyyətlə azərbaycanlılarla bağlı nə bir dərgi, nə də bir ruznamə nəşr olunmamışdı. “Azərbaycan” jurnalı da Məşrutə hərəkəti dövründə yalnız bir il müddətində fəaliyyət göstərmişdi. Şübhəsiz ki, bütün bunlar da Xiyabanini düşündürməyə bilməzdi. Ancaq “Təcəddüd”ün fars dilində çıxmasının başqa bir səbəbi də var idi. Hamıya məlumdur ki, İranda yaşayan azərbaycanlıların yüz faizi fars dilində sərbəst danışa, eynü zamanda oxuyub yazmağa bilir. Lakin İranda yaşayan farsların böyük bir qismi azərbaycan dilində bir kəlmə söz də bilmirlər. Şübhəsiz ki, “Təcəddüd”ün fars dilində çıxmasının səbəblərindən də biri bu idi ki, farslar da bu qəzeti oxuyub maariflənsinlər.

Xiyabani siyasi mübarizənin məqsəd və amalı haqqında “Təcəddüd”ün səhifələrində dərin və bariz məqalələr yazırdı. 24-cü səhifədə Xiyabani tərəfindən yazılmış “Azərbaycan” adlı məqalə diqqəti xüsusilə cəlb edir. O, bu məqaləsində Azərbaycanın müqəddəratı, azadlığı, istiqlaliyyət və milli varlığı məsələsini fəlsəfi baxışlarla vermişdir. Ümumiyyətlə hər cümləsində dərinliklərə varan Xiyabani heç vaxt boş-boşuna söz işlətməmiş, dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin təbirincə desək, hər sözü az, daha xoş və yerində işlətməmişdir. Xiyabani bu məqalədə öz ürək sözlərini belə ifadə edir: “Azərbaycan! Bəhanə axtaran özgələr və kin-küdurətli özünükülər qarşısında vurdu, vuruldu, öldü,

öldürüldü. Həyatın çətinliklər və çəkçevirləri içərisində inqilab və təkamül yolunu keçib yaşadı. Ucdan tutma qırğınlar, soyğunlar, zülm və işgəncələr Azərbaycandakı istiqlaliyyət hərəkatını və azadlıq tələblərini məhv edə bilməyəcəkdir.

Özgələr və “özümüzünkülər” ürəklərində saxladıqları raramaz fikirlərini həyata keçirmək məqsədilə bu torpağın yaralı sinəsi üzərində dar ağacları qurdular. Zülm və vicdansızlığın qara kölgəsini bu qana boyanmış torpağın üzərinə saldılar. Lakin bu ölkənin qeyrətli cavanları və qəhrəman qocaları başlarını rəşadət səmələrində uca tutub, zülm və ədalətsizlik dünyasını öz ayaqları altında gördülər. Öz gənc həyatlarını həqiqət və azadlıq yolunda mərdliklə fəda edən Azərbaycan övladları içərisində elə məsum balalara təsadüf eləmək olurdu ki, dar ağacı belə onların zəif vücudu qarşısında tir-tir titrəyirdi. Onların hədəqdən çıxmış gözləri, göyərmiş dodaqları və söxölmüş boğazları cəlladları qorxudur, rənglərini qaçırırdı.

Müharibə əleyhinə olan qüvvələr, daxili və xarici düşmənlər soxulmuş bu varlı əyaləti öz məcaraları üçün meydan təyin etdilər. Təcavüz və zülmün qanlı pəncəsi bu vətənin nazənin vücudunu parçaladı, qalib və məğlubların yandırdığı atəşlər abad yerləri yaxıb külə döndərdi. Duz-çörək qanmayan ünsürlərin qanlı xəncəri Azərbaycanın hörmətdən salınmış qızlarının vücudunda elə yaralar açdı ki, onların qanlı dodaqları bir daha yumula bilməyəcəkdir.

Hələ də azərbaycanlıların qanı axıdılmaqdadır. Bu gün Tehranın gözü Azərbaycanın parçalanmış vücuduna dikilmişdir. Dodaqlardan eşidilən kəlmələrdə, qələmlərin yazdığı sözlərdə təqdir səsləri və təhsin nəvaları eşidilməkdədir. Lakin ey qeyrətli Azərbaycan! Ey vətən məftunlarının istiqamətli övladları, ey azadlığın qorxu bilməyən qəhrəmanı! Ey təriflərə ehtiyacı olmayan Azərbaycan! Bütün bu təqdir və təqdislər sənə verdiyin şəhidlərin qanı bahasıdır. Bunlar sənə həqiqətən ölməmiş

cavanlarının, cavanmərd qocalarının, təsəlli tapmamış qadınlarının və qözlərinin səsidir ki, təqdir və təqdisləri İran səmalarında tərənnüm edir. Bu eşitdiyini onların səsidir. Dinlə və ayıl! Ey Azərbaycan! Ey demokratik Azərbaycan başını qaldır!

Tutalım ki, bu gün fəlakət və səfalət girdabında boğaza qədər müsibətlərə batmış, vücudun əziyyətlərə düçar olmuş, ən ağır ehtiyaclar içərisində gücsüz və qüvvətsiz əl-ayaq çalmaqdasan. Tutalım ki, qışın bu şaxtası lüt vücuduna qorxunc neşətlərini sancmaqdadır. Tutalım ki, çox bədbəxtsən. Tutalım ki, müharibədə iştirak edən ölkələr sənə qədər xar olmamışlar. Təqsirli millətlər sənə qədər əzab və işgəncələrə düçar olmamışlar.

Dünyanın ən günahkar ailələri hamısı xilas ildular. Sən isə hələ giriftarsan”.

Zavallı xalqının taleyinə acıyan Xiyabani, Qərb dövlətlərinin azərbaycanlılara qarşı olduqca biganə bir mövqeydə olduğunu qeyd etməklə yanaşı, “Özgələr və özünükülər” deyəndə isə fars şovinistlərini və onlara satılmış bir sıra əqidəsiz adamları nəzərdə tuturdu.

İstər bu məqaləsində, istərsə də digər məqalələrində və publisistik çıxışlarında Xiyabani tez-tez Azərbaycan və azərbaycanlılar sözlərini təkrar edirdi.

Məlum məsələdir ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər azərbaycanlıların necə adlandırılması, Azərbaycan ziyalıları tərəfindən dəfələrlə düşünülə də, qəti bir nəticə əldə edilməmişdi. Odur ki, azərbaycanlılar sadəcə olaraq “müsəlman” adlanırdılar. Hətta əcdadlarımızın böyük bir qismi özlərinin türk olduğunu belə bilmir, özlərinin yalnız İslam dininə qail olduğunu anlayaraq, “Biz müsəlmanıq” deyirdilər. 1892-ci ildə Kamal Ünsüzadə “Azərbaycan” adlı qəzet çıxarmağa təşəbbüs göstərmişdi, ancaq çar hökuməti bunun qarşısını almışdı. 1909-cu il mayın 1-də Məhəmmədəğa Şahtaxtı “Kaspi” qəzetində “Zaqafqaziya müsəlmanları necə adlandırılmalı” məqaləsində bu türkdilli

xalqın azərbaycanlı olduğunu bildirmişdi. 1903-cü ildə görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabı çıxmışdı. Ancaq bunu siyasi doktrina halında həyat və siyasət səhnəsinə atan M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur.*

1911-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə çar qoşunlarının İrana daxil olması ilə əlaqədar Türkiyəyə getmiş və orada “İran türkləri” adlı məqalə yazmışdır. Bu məqaləsindən başlayaraq, o müstəqil Azərbaycan ideyasını işləyib hazırlamaqla məşğul olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu da Güney Azərbaycandakı milli-demokratik qüvvələrin şuuruna müəyyən təsir göstərmiş və gələcəkdə Xiyabani publisistikasında mərkəzi yer tutan konsepsiyaya çevrilmişdi.

Xiyabani eyni zamanda “Təcəddüd” qəzetində çap etdirdiyi publisistik məqalələrində mürtəce qüvvələrin dayağı olan şah üsul-idarəsini kəskin tənqid edirdi. O göstərirdi ki, mütləqiyyətin zülmü və insafsız qayda-qanunları hamını cana gətirmişdir. Xiyabani torpağı “öz əlləri ilə işləyənlərin ixtiyarına” verməyi, vergiləri azaltmağı, ən zəruri ərzaq məhsullarını ucuzlaşdırmağı və rəiyyətdən seçilmiş adamların ixtiyarına verməyi yazaraq, zəhmətkeş kütlələri həmrəy olmağa səsləyirdi. O inqilabın milli-azadlıq mübarizəsinə təsir göstərəcəyinə inanırdı. Çünki inqilabi hərəkət meşşan insanların zəhmətkeşlərə olan münasibətdə riyakarlıq pərdəsini parçalayıb atmışdı. Xiyabani görürdü ki, inqilabi hərəkət baş verəndən sonra möhürlü ağızlar açıldı, neçə illər bir-birinin üstünə toplaşmış dərdlər aşkar olmağa başladı.

Bütün bunlar xalqı yüzillər boyu zülm və əsarətdə saxlayan şah üsul-idarəsinin sarsıldığını göstərirdi. Hamıya məlumdur ki, o dövrlər Güney Azərbaycanda tək şah üsul-idarəsi deyil, çar üsul-idarəsi, eyni zamanda onun müttəfiqləri ağalığ edirdilər.

*Əliyev M. Məmməd Əmin Rəsulzadə, “Elm” qəz..7 oktyabr, 1988.

Xiyabaninin publisistikasında bu mövzu da vaxtaşırı yer alırdı.

Hətta 1917-ci ildə çar üsul-idarəsi devriləndən sonra, cəlladlıqda onlardan geri qalmayan, bəlkə beş dəfə də artıq olan bolşeviklər tərəfindən devriləndən sonra da Güney Azərbaycandan çar üsul-idarəsinin kazak süvariləri ayaq götürmədilər. Lakin bunlar artıq suquta uşramış çar üsul-idarəsinə deyil, riyakarlıqda və alçaqlıqda tayı-bərabəri olmayan şah üsul-idarəsinə tabe idilər. Xiyabani “Təcəddüd”ün səhifələrində bu barədə söhbət açır və bunu İranın köksündə, bir yerindən qopub, o biri tərəfinə rışa atmış irinli bir çibana bənzədirdi.

Xiyabaninin siyasi görüşləri həm də Məşrutə hərəkatı ilə bağlı idi. Bu hərəkatla bağlı olan Demokratik Partiyanın tərkibində mübarizə edərkən Xiyabani bir İran təbəəsi kimi vahid İranın imperialist boyunduruğundan qurtulmasına çağırırdı.

1919-cu ildə incilis-İran müqaviləsi nəticəsində İranın suverenliyinə növbəti zərbə dəyəndə, Xiyabani bu müqaviləyə qarşı çıxaraq vətənpərvər qüvvələrdən ibarət məclis çağırmağa səsləyirdi. Lakin 1920-ci ilin əvvəllərində Cənubda xalq hərəkatının qüvvətlənməsi Xiyabaninin müstəqil Azərbaycan şüarına tərəfdarlıq mövqeyinə gətirib çıxardı. Lakin bu məslədə müəyyən tarixi səbəblərdən onun mövqeyi ziddiyətli idi. Bir tərəfdən o, məqalə və nitqlərində İrani “vətən” adlandırır, İmkan düşən kimi bu ölkənin bütüvlüyünə tərəfdar olduğunu göstərirdi, təkidlə bildirirdi ki, bütün İran üçün azadlıq arzulayır və mübarizəsinin ali məqsədi də budur. Lakin ikinci tərəfdən o, İran tərkibində Azərbaycanın muxtariyyətinə can atır, bu məqsədlə 1917-ci ilin avqustunda başqa İran xalqlarından ayrı Azərbayca Demokrat Partiyasını müstəqilləşdirmək üçün əyalət konfransı çağırırdı ki, bu da perspektivdə İranın vahid

vətən olması konsepyasına zidd idi. Ümumən məqalə və nitqlərində Azərbaycan xalqını alovlu tərənnüm etməsi, onu demokratiyanın əsas dayağı adlandırması doğru və uzaqgörənlik idi. Lakin belə görüşlər İranın demokratik hərəkatının ideyasına tam uyuşmurdu. Onun işlətdiyi “Azərbaycandakı istiqlaliyyət məfhumu vahid İranın azadlığı, demokratiyaya gəlməsi fikrinə zidd idi. İranda vahid hərəkatın formalaşma bilməməsi, millətlər arasında birliyin yoxluğu, bütün İran inqilablarının və hərəkatlarının məqlubiyyətinin əsas səbəblərindən biri idi. Yalnız 1978-1979-cu illərdə İmam Xomeyninin rəhbərliyi ilə alovlanan İslam inqilabı zamanı, Şərbət Mədarinin müdrikliyi sayəsində Azərbaycan xalqı milli şüarları ortaya atmadı və nəhayət ki, İranda demokratik inqilab qalib gəldi.

Bu ziddiyyətlərə baxmayaraq Xiyabaninin siyasi publisistikası Azərbaycan xalqının milli suverenlik uğrunda mübarizələri tarixində mühüm yer tutdu. O, vahid İran azadlıq hərəkatının deyil, məhz Azərbaycan istiqlal hərəkatının böyük hadisəsi oldu., özündən sonra məhz bu yöndə ciddi əhəmiyyət kəsb etdi.. Təsadüf deyilki, sonrakı demokratik hərəkatlarda onun adı məhz azərbaycanlı bir lider kimi qaldı. Çünki onun siyasi-publisist irsinin mərkəzi məsələsi məhz Azərbaycan xalqının taleyidir*.

Bizə məlumdur ki, Güney Azərbaycanda ilk dəfə ana dilində nəşr olunan ədəbi-bədii məcmuə “Azərbaycan” (1906-1907) idi. Bu məcmuənin adı bilavasitə Səttarxanın adı ilə bağlıdır. Sərdari-milli inqilaba rəhbərlik etdiyi zaman milli mətbuatın yaranması və ana dilinin inkişafı uğrunda bir sıra tədbirlər görür, bu sahədə ciddi fəaliyyət göstərənləri təltif edirdi. “Azərbaycan” məcmuəsinin birinci nömrəsini gördükdə Səttarxanın sevincdən ağladığı qeyd edilir.

*Əliyev Rəhim “Taleyin sözü” səh 426 “MBM” nəşriyyatı 2008

“Azərbaycan” məcmuəsindən əlavə, Məşrutə hərəkatının təsiri altında Təbrizdə “Əncümən”, “Azad”, “Maarif”, “Təməddün”, “Sübhi-Sadiq” kimi qəzet və məcmuələr çıxırdı. Xiyabani imkanı daxilində bu dərgiləri və ruznamələri mütaliə edir, yeri gələndə dövrü mətbuatda bu mətbuat vasitələrindəki yazılara, məqalələrə öz münasibətini bildirirdi. Lakin Xiyabani tək bununla kifayətlənmirdi. Ümumiyyətlə mütaliəni çox sevən inqilabçı Quzey Azərbaycanda çıxan “Molla Nəsrəddin”, “Fyuzat”, “Yeni Fyuzat”, “Həyat”, “Tərəqqi”, “Babayi-Əmir” və s. Qəzet və jurnalları da zaman-zaman mütaliə edirdi. “Molla Nəsrəddin” ənənələrini davam etdirən “Azərbaycan” məcmuəsinin qiymətli cəhətlərindən biri də müasir mövzularda, yerli şərait üçün aktual məsələlərdən yazması idi. Bu da Xiyabaninin diqqətindən yayınmırdı.

Şübhəsiz ki, bütün bunlar Xiyabaniyə lazım olan məlumatları çatdırmaqla yanaşı, onun gələcək ədəbi fəaliyyətinə də öz təsirini göstərirdi. Tarixdən məlumdur ki, hər bir ədəbi məktəb, ədəbi cərəyan, özündən əvvəlki ədəbi irsə öz münasibətini bildirdir. Yəni mütərəqqi ədəbi məktəb, ədəbi cərəyan xalqın həyatını, onun qabaqcıl arzu və meyllərini əks etdirməyi özünün bacib vəzifələrindən hesab edir. Beləliklə də o, xalqın yaratdığı ən yaxşı mənəvi sərvətlərdən qida alaraq, onu inkişaf etdirib yeni pilləyə qaldırır. Azərbaycan ədəbi məktəbindən, ədəbi cərəyanından kifayət qədər bəhrələnmiş Xiyabani, Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Fətəli Axundov, Məhəmməd Şahtaxtı, Firidun bəy Köçərli, Cəlil Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, M.Ə.Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, eyni zamanda Bayraməli Abbaszadə, Səid Səlməsi, Əşrəfəddin Gilani və başqa sənətkarların davamçısı kimi, yaşadığı dövrün real hadisələrini, ən vacib məsələlərini, eyni zamanda xalqın arzu və istəklərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün fəaliyyət göstərirdi.

Tarixdən bu da məlumdur ki, böyük sənətkarlar daima maddi çətinliklər, mənəvi söxöntülər, hətta bəzi hallarda fiziki təzyiqlər altında yazıb yaratmışlar. Bu çətinliklər və sıxıntılar, nəinki onların yaradıcılığına mane olmuş, əksinə onların elmi və bədii fəhminin artmasına kömək etmişdir. Buna Azərbaycan klassiklərinin həyat və yaradıcılığından kifayət qədər misal gətirmək olar.

Güney Azərbaycanda hələ “Türkmənçay müqaviləsi”ndən sonra öz xalqının düşmüş olduğu faciə yollarına nəzər salan və bunu yaradıcılığında əks etdirən Nəbati, Heyran xanım, Şukuhi, Xalxali, Dilsuz, Arif, Əndəbil, Sərraf, Ləli, Heydəri, Pərvin xanım, Etisali və başqaları maddi və mənəvi sıxıntılar içində yazıb yaratmışlar. Xiyabaninin müasiri Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri mürtəcelər tərəfindən daim haqsızlığa məruz qalmasına baxmayaraq zəngin bir irs yaratmışdı. Təsadüf deyil ki, Xiyabaninin rəhbərlik etdiyi demokrat partiyasını ürəkdən alqışlayan şair “Payidar olsun cahən içrə demokrat firqəsi”-deyirdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Möcüz yaradıcılığının tədqiqində böyük alim, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı xəzinəsinə misilsiz gövhərlər bəxş etmiş filologiya elmləri doktoru professor Mir Cəlal Paşayevin böyük əməyi olmuşdur. O, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə həsr etdiyi əsərində şairin həyat və yaradıcılığını elmi cəhətdən təhlil etmiş, onu XX əsr şairlərimizlə birlikdə ədəbiyyat tarixinə salmışdır. Vətən məhəbbəti Möcüz yaradıcılığında öz müasirlərindən fərqli olaraq daha konkret şəkildə tərənnüm olunurdu. O, daim Azərbaycan haqqında öz ürək sözlərini yazırdı. Möcüz şerlərinin birində deyir:

Niçin ah eylədin ey bülbüli-naləni vətən
Yadına düşdü məhər ah, pərişani-vətən,
Nə yatıbsan, ayıl ey milləti-biçarə ayıl!
Satır axır vətənə düşməyə əyani-vətən
Balışı nazə qoyub başını naz eyləmə dur,

Sürünü qurd dağıdar, yuxlasa çubani-vətən
 Vətəniz cismdi, siz vətənə can kimsiz
 Razi olmuş qala cansız vətən, ey cani-vətən,
 Olmayıb şad, üzü gülməyib əfsus-əfsus,
 O zamandan ki, olub Möcüzə İrani-vətən...

Gənc yaşlarından İlahiyyat təhsili almış və bir çox İlahiyyat elmlərinə yiyələnib müctəid dərəcəsinə yüksəlmiş Xiyabaninin ədəbi fəaliyyəti klassiklərdə və ədəbi cərəyanlardan bəhrələnməklə yanaşı, öz fəəfi baxışlarını Marksın cəfəngiyyatı olan materiyanın şuura olan nisbəti üzərində yox, Uca Yaradanın müqəddəs Qurani-Kərimdə bütün bəşəriyyətə bəxş etdiyi yüksək zirvədə mənəvi vəhdət və bütövlük üzərində qururdu. Məsələ burasındadır ki, Şeyx Məhəmməd Xiyabani haqqında yazılan bütün tədqiqat və bədii əsərlər, onun nə həyatını, nə də ədəbi fəaliyyətini bir müctəid kimi yox, ən çox Qərb və rus ədəbiyyatından bəhrələnmiş bir alim kimi qələmə verirlər. Bu isə Xiyabanini tamamilə xarakterizə etmir. Bu onu ənənəvi “ideal sovet adamı” na bənzədir. Əlbəttə Xiyabani İran təbəəsi idi, sovet vətəndaşı deyildi. Lakin sosializmin iti baltası altında tədqiqat aparan publisistlər onu az qala ateist, eyni zamanda materialist adlandırmaqdan belə çəkinmirdilər. Lakin Xiyabani yuxarıda qeyd olunduğu kimi ali dini təhsil görmüş alim idi və onun ədəbi fəaliyyətinin əsası da elə burdan gəlirdi.

Yetmiş illik sovetlər dönəmində İslam dininin əleyhədarları atelizmi təbliğ etməklə İslam dininə qatışı təxribat törədirdilər. İmperialist dairələr ateizm təbliğində İslam dinini gözdən salmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Bu onunla izah ilunur ki, milli-azadlıq hərəkatları bütün Şərqdə daima İslamın daha çox yayıldığı bölgələrdə baş verirdi. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin siyasətində vətənpərvər qüvvələr milli şüarlarla çıxış edirdilər. XX əsrin əvvəllərində Şərq ölkələrinin ictimai-siyasi həyatına İslam

ideologiyasının güclü təsir göstərməsi müşahidə olunurdu. İslam amilinin canlanması Yaxın və Orta Şərq ölkələrində canlanmasının səbəbi həmin ölkələrdə sosial, iqtisadi və siyasi sahədə baş verən proseslərlə sıx bağlı idi. Lakin sosializm ideoloqları İslama ləkə yaxaraq, onu milli-azadlıq hərəkatlarına mane olan, insanları zülmətlərə qərq edən, zəncirləyən, zehni inkişafdən saxlayan “mövhumat” kimi qələmə verirdilər. Bu adamlar istər elmi-tədqiqat, istərsə də bədii əsərlərdə, elə yerli-yersiz İslamı təhqir edir, Uca Yaradanın yoxluğunu məntiqsiz və mənasız bəhanələrlə subut eləməyə çalışır, kainatın əfəndisi sevgili peyqəmbərimiz Həzrəti Muhəmməd əleyhəssalatu vəsəlləmi “yalançı” adlandırır, müqəddəs Qurani-Kərimi yunan əsətlərindən, eyni zamanda bütperəst ərəblərin folklorundan bəhrələnən ədəbiyyat nümunəsi kimi qələmə verirdilər. Bu zaman belə bir sual meydana çıxır? Nizami, Nəsimi, Hafiz, Ömər Xəyyam, Xaqani, Füzuli, Xətai, Yunus Əmrə, Cəlaləddin Rumi, Şəms Təbrizi, Şeyx Sədi Şirazi, Rudəki və sair dahi sənətkarlar məgər Marksın cəfəngiyyatlarını və yaxud Leninin cızmaqaralarını oxuyub ədəbi fəaliyyət göstərmişdilər? Bütün şüurlu insanlara məlumdur ki, bu dahilər İslamın böyük peyqəmbərinin ədəbi mirası olan müqəddəs Qurani-Kərimdən faydalanmışlar. Məhz Quranın nuru onların zehinlərini işıqlandırmış və onlara fitri istedad bəxş etmişdir. Bu baxımdan güclü İlahiyyat dərsləri almış, müctəid dərəcəsinə yüksəlmiş Xiyabaninin, peyqəmbərin ədəbi mirasından, müqəddəs Qurani-Kərimdən nə qədər bəhrələndiyi zətən görünür. İslam dinindən bir balaca xəbəri olan adamlar bilirlər ki, müctəid rütbəsinə yüksəlmək üçün səksən dənə ilahiyyat elmini bilməklə yanaşı, hafiz olmaq lazımdır. Hafiz isə müqəddəs Qurani-Kərimi əzbərdən oxuyan adama deyirlər. Bundan əlavə Qurani-Kərimi təfsir etməyi İslam aləmində yalnız müctəidlərə icazə verilir. Bu təfsirçi isə bu elmləri bilməklə yanaşı, Əli ibn Əbu Talib, Abdullah ibn Abbas, Mücahid, Qətadə, Müqatil, İbn Cübeyr

kimi İlahiyyat alimlərinin təfsirlərini oxuyub mənimsəməlidirlər. Həzrət Əli əleyhəssalamın “Nəchul-bəlağə”si Qurani-Kərimi anlamaq, ilkin İslamdakı ictimai-iqtisadi məsələləri öyrənmək üçün əvəzsiz qaynaqdır.. Bütün bunları qeyd etməkdə məqsəd odur ki, bu tədqiqat əsərini oxuyan şəxs Xiyabaninin öz fəlsəfi görüşlərini və ümumiyyətlə bədii yaradıcılığını, Qərb və rus ədəbiyyatı üzərində deyil, bütün dahilər kimi məhz Qurani-Kərimdən aldığı elmi fəhm əsasında müəyyənləşdirdiyini bilsin.

Xiyabani çıxışlarının birində deyirdi: “Allah-təalanın İslamın bizim üçün istədiyini yenidən əldə etmək, müasir dünyada yeni mədəniyyət yaratmaq, ya heç olmasa istə-istəməz meydana gələcək bir mədəniyyətin yaranmasında fəal iştirak etməkdə öz layiqli borcunu yerinə yetirmək üçün biz müsəlmanların iki əsas işdə səy göstərməsi zəruridir: bunlardan biri ağıl və təfəkkür, digəri isə səbat və həmrəylikdir. Bu iki qiymətli gövhəri əldə etmək üçünsə müqəddəs Qurani-Kərimdən faydalanmaqdan daha qənaətbəxş bir iş ola bilərmi? Quran kimi hansı bir kitabda varlıqda, dünyada elmə, səbrə, təfəkkürə və tədbirə, millətlərin, xalqların taleyindən nəsihətəməz məsələlərə bu qədər diqqət verilmişdir? Bütün irqi, milli, dil və hətta məzhəb ixtilaflarının mövcud olmasına baxmayaraq, Quran bizim vəhdət amilimiz, bizi bir-birimizə bağlayan ən möhkəm kəndirimiz-vasitəmizdir. Əgər onun qədrini bilsək, bir tərəfdən durğunluqdan və adətpərəstlikdən, digər tərəfdən başqalarının qarşısında özümüzü itirməkdən uzaq olsaq, ağılla ona müraciət etsək, bugünkü həyatımızı və gələcəyimizin üfüqlərini onun nuru ilə işıqlandıra bilərik”.

Xiyabani başqa bir çıxışında deyir: “Bizim dərdimiz budur ki, bir zamanlar elm, hikmət və mədəniyyət bayraqları olan İslam ümməti son əsrlərdə zəifləmiş və geri qalmışdır. Zamanın qalib, böyük nüfuza malik mədəniyyəti qarşısında kədərdoğurucu bir ətalət üzündən hətta bu mədəniyyətin də əldə etdiyi nəəliyyətlərdən

bəhrələnmək fürsəti və imkanı tapmamışdır. Bzım bu zəifliyimiz, bir zaman bəşər taleyinə başı üzərində parlaq bir ulduz kimi işıq saçmış, dövrün qalib mədəniyyətinin də borclu olduğu və indinin özündə də bir sıra əsərləri və təsirləri həmin pərəstişin yadigarı olaraq qalmış bir mədəniyyətin sona çatmasının nəticəsidir”.

Göründüyü kimi Xiyabani İslami dəyərlərə, müqəddəs Qurani-Kərimə xüsusi əhəmiyyət verir, demokratiyanı, azadlığı və ümumiyyətlə hürriyyəti bunsuz təsəvvürə gətirmirdi. Eyni zamanda insanların İslam əhkamlarına riayət etmədikləri halda, onların mənsub olduğu cəmiyyətin mədəniyyətinin tənəzzülə uğramasını dilə gətirirdi.

Hər bir publisistin özünəməxsus üslubu, metodu, öz dəsti-xətti olur. Xiyabani heç vaxt planlı, tərtibli çıxışlar etmirdi, lakin buna baxmayaraq oxucunun və dinləyicinin diqqətini vacib bir mətləbə, daha doğrusu problemlərə yönəltməyi bacarırdı. İnun ədəbi-nəzəri-siyasi söhbətləri sisilsiləsində ədəbi fəaliyyətinin idrak və inikas xüsusiyyəti, obrazlılıq spesifikasiyası idi. Xiyabani heç bir həyat məsələsini, heç bir temanı ədəbi cərəyana yabançı hesab eləmirdi. Ona görə də, onun hər bir sözündə, hər birt kəlamında, hikmətən başqa, bir poetiklik, bədiilik vardı. O, siyasi aktualıq xatirinə heç zaman bədiiliyin üstündən xətt çəkmirdi. Məhz buna görə də onun publisistikasında bədiil ifadələr daha çox öz əksini tapırdı. Məsələn onun tez-tez işlətdiyi “Haqqı verməzlər, haqqı almaq lazımdır” ifadə uzun illərdir ki, bütün Azərbaycan xalqı arasında atalar sözü kimi işlənir. Xiyabani öz çıxışlarında müstəmləkəçiləri, mürteceləri, zorakılığı ifşa eləyərkən heç zaman şüar-çağırışa, “Yavan” təbliğata yol vermirdi, sadəcə olaraq xalqına bəslədiyi eşqin, ehtiramın naminə öz ideyalarını olduğu kimi oxuyuculara və dinləyicilərə çatdırırdı. Xiyabani nəzəriyyəçi deyildi. Amma nəzəri biliyə, sənət və həyat məsələlərinə dair geniş məlumatla malik idi. Düzdür onun həyat və sənət məsələlərinə həsr edilmiş ayrıca bir əsəri yoxdur, lakin onun

ədəbi cərəyanın mətləbinə, həyata münasibətinə münasibəti publisistikasında əsas və əhəmiyyətli yerlərdən birini tuturdu. Hər şeydən əvvəl isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi müqəddəs Qurani-Kərimdən faydalanma, eyni zamanda qoca Şərfin qədim mədəniyyəti, Azərbaycan, ərəb, fars klassikləri, fəlsəfi təfəkkürlə onun yüksək poetik ifadəsi, şübhəsiz ki, bu təsir mənbələrindən biridir.

Yetmiş il sovetlər dönəmində yeddi arxa dönəminizin istifadə etdikləri, eyni zamanda dahi sənətkarlarımızın, daha doğrusu klassiklərimizin yazıb yaratdıqları əsgir əlifba, yəni ərəb hərfləri məsxərəyə qoyulur, quruluşunun “namütanasib və eybəcər” olduğu, bu cəhətdən bütün Avropa ölkələrində işlədilən hərflərə qətiyyən uyğun gəlmədiyi söylənilirdi. Hətta belə bir əhvalat da nəql edilirdi ki, bir dəfə qulluqdan evə gec qayıdan M.F.Axundov yorğunluq əlaməti olaraq dərindən köksünü ötürərkən, arvadı ondan bunun səbəbini soruşanda,, Mirzə dərindən bir ah çəkib arvadına deyir ki, yazdığı bir məktubda pəncşənbə sözünün nöqtələrini qoyurmuş...

Bu əhvalatın doğru ya uydurma olduğunu indiki zamanda kimsə söyləyə bilməz.. Lakin məsələ burasındadır ki, belə gerçək və ya yalan əhvalatların hamısı babalarımızın min illərlə işlətdiyi Quran əlifbasına qarşı hucum idi və belə haqsız hucumları sosializm ideoloqları özlərinə şərəf hesab edirdilər. Əslində gecə-gündüz dəyərsiz kiril əlifbasını tərəfləyib, ruslara yaltaqlanan bu adamlar nəinki öz keçmişlərinə təpik atır, elə rus millətinin də gözündən düşürdülər. Fəqət çox gözəl bir zərb-misal var; Əgər biz keçmişimizə təpik atsaq, gələcəyimiz bizi topa tutacaqdır”...

Mənfur sovetlər birliyi dağılandıqdan sonra bizə məlum oldu ki, bizim klassiklərin zəngin irsi, məhz bu problem ucbatından itib batmış, ya da arxivlərdə çürümüşlər. Çox şükürlər olsun ki, dahi Füzulinin təsəvvüv mövzusunda yazdığı bir sıra əsərlər Azərbaycan suveren bir dövlət olandan sonra oxuculara çatdırıldı və Mövlənə

Füzulinin sovetlər dönəmində tədqiq və təbliğ olunduğu kimi ateist yox, iman gətirən və yaxud təqva sahibi olduğu aşkarlandı. Buna misal tək Füzulini yox, Mirzə Fətəli Axundovu çıxmaq şərtilə bütün klassiklərimizi misal gətirmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hətta M.F.Axundovun da ateist olduğunu hələ kimsə subut eləyə bilməz. Özü də yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu ədib özü də bütün əsərlərini kiril əlifbası ilə deyil, məhz ərəb əlifbası ilə yazmışdır. Məsələ burasındadır ki, M.F.Axundov müasir müsəlman əlifbasını dəyişmək məqsədilə də əsər yazmışdır. O, bu əsəri hicri-qəməri 1274(1857)-cü ildə bitirmişdir. Mirzə Fətəli (1863-1867)-ci illərdə müasir müsəlman əlifbasının tarixi, onun nöqsanları və yeni düzəltdiyi əlifbanın üstünlüyü haqqında türk və fars dillərində iki əsər yazmışdır. İkinci əsərin başlanğıcında belə deyilir: “Mən birinci əsərimdə göstərdiyim müsəlman əlifbası nöqsanlarını nəzərə alaraq, keçmiş yazı sistemi əsasında əlifba düzəltdim. O, əlifbada bütün nöqtələri atmış, samitlərlə saitlərin yanaşı yazılmasını göstərmişəm. “Mən bu əlifbanı birinci dəfə İran dövlətinin Tuflisdəki konsulu Mirzə Hüseyinxan vasitəsilə İran dövlətinin nəzərinə çatdırdım. Sonra hicri-qəməri 1280(1863)-ci ildə bu əlifbanın bir nüsxəsini İstambula apardım”. Mirzə Fətəli həmin il səfər ayının 20-də İstambul səfərində yeni əlifba layihəsini Osmanlı dövlətinin baş naziri Fuad paşaya təqdim etmişdir. Bu layihə o vaxt İstambulda çıxan “Məcmuəyyi-fununi-cəmiyyəti-Osmaniyyə” (Osmanlı cəmiyyətinin elmlərinin məcmuəsi”) adlı jurnalın 14 nömrəsində çap edilmişdir. (“Məcmueyi-fununi-cəmiyyəti-Osmaniyyə” aylıq jurnaldır ki, hicri-qəməri 1279-cu il məhərrəm ayının 1-də (1862, 29 iyun) İstambulda türk dilində çıxmışdır. Mirzə Fətəlinin əlifba layihəsi bu jurnalın 2-ci nömrəsində çap edilmişdir. Bu illüstrasiyalı jurnalın 4 illik kolleksiyası müəllifin şəxsi kitabxanasında saxlanılır). Mirzə Fətəli İstambulda ikən Osmanlı dövlətində İran səfiri olan

Mirzə Hüseynxanın, onun bu təşəbbüsünün boşa çıxmasına səbəb olmuş və heç bir nəticə əldə etmədən Qafqaza qayıtmışdır. Onun ikinci əsərindən məlum olur ki, İstanbuldan qayıtdıqdan sonra, o oğlunun vəfatı ilə əlaqədar bir müddət əlifba məsələsi ilə məşğul ola bilməmişdir. Bu zaman Mirzə Mülkümxan yeni əlifba düzəldərək Parisdə çap etdirmiş və bir nüsxəsini Mirzə Fətəliyə göndərmişdir. Mirzə Fətəli ancaq bundan sonra yenidən fəaliyyətə başlamış və öz əlifba layihəsini digər iki risalə və təklifləri ilə birlikdə-birinci risalədə əvvəl irəli sürdüyü layihə, Münif paşanın çıxışı və Sultan Əbdüləzinin fərmanı, ikinci risalədə isə qədim yazıların qısa tarixi və düzəltdiyi əlifbanın üstünlükləri-hamısı öz xətti və imzası ilə hicri-qəməri 1285 (1867)-ci ildə İranın maarif nazirliyinə təqdim etmişdir. Bu yazıları ədib Etizadüssəltənə “Sipahsalar” məscidi kitabxanasına bağışladığı kitablar içərisində o kitabxanaya vermiş və indi də orda “Məqul-Mənqul” insututu kitabxanasında saxlanmaqdadır. Mirzə Fətəlinin təxminən 140 il bundan qabaq göstərdiyi təşəbbüsü bir sıra maarifpərvər şəxsiyyətlər də davam etdirmiş, müxtəlif məqalələr və kitablar yazmış, hər biri yeni əlifba düzəltmişdirsə, ancaq onlardan heç biri tənqid edilən nöqsanları və çatışmamazlıqları aradan qaldıra bilməmiş, buna görə də təşəbbüslər müvəffəqiyyət qazana bilməmişdir. Əlifba məsələsi ilə maraqlanan bu şəxsiyyətlərdən ən məşhuru Mirzə Mülkümxandır. O, tərtib etdiyi yeni əlifbadan başqa “Məbdəi-tərəqqi” (“İnkişaf mənşəyi”) və “Şeyx vəzir” adlı iki kitabça yazmış, bundan əlavə Sədinin “Gülüstan” əsərini və Həzrət Əli əleyhəssalamın hikmətli kəlamlarını düzəltdiyi əlifba ilə yazıb, hicri-qəməri 1302-1303 (1884-1885)-cü illərdə Londonda nəşr etdirmişdir. “Gülüstan”ın girişində qeyd etdiyinə görə o bu yolda 25 il əmək sərf etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda bizim tədqiqatçılar uydurma erməni mənbələrinə əsaslanaraq, Mirzə Mülkümxanı səhvən Mirzə Melkumxan

kimi qeyd edərək onun milliyətcə erməni olduğunu yazırlar. Lakin bu tamamilə səhvdir. Hamı bilir ki, damarlarından erməni qanı axan bir insan heç zaman müsəlmanların maariflənməsi üçün bu qədər əziyyətlərə qatlaşmaz.. Bundan əlavə Mirzə Rzaxan Ərfəüddövlə və Qafqazın Şeyxülislamı Axundzadə də bu mövzuda “Risaləyi-rüşdiyyə” və “Kitabi-müəllimül-ətval” adlı kitablar yazıb, hicri-qəməri 1296-1297 (1878-1879)-ci illərdə Tiflisdə nəşr etdirmişdir. Şeyxülislam Axundzadə və Hacı Mirzə Həsən Rüşdiyyə Təbrizi yazdıqları “Kitabi müəllimül-ətval” və “Vətən dili” əsərlərində Mirzə Fətəlinin yeni fikrindən ilham alaraq, təzə oxumağa başlayan uşaqların təlimi üçün daha asan yollar təklif etmişlər. Hicri-qəməri XIII (XIX) əsrin axırlarında İstanbul və Trabzon şəhərlərində diplomatik korpusun heyətində olan Mirzə Rzaxan Bəkişli və Xarici uşlər nazirliyinin birinci müavini Mirzə Hüseyinxan da yeni əlifba düzəltmiş, “Əlifbayı-behruzi” və “Nümunəyi-əfkar” adlı iki əsəri hicri-qəməri 1299 (1881) və 1303 (1885)-cü illərdə İstanbulda nəşr etdirmişdir. Müstəşarüddövlə ləqəbi ilə məşhur olan Mirzə Yusifxan Təbrizi də yeni əlifba tərəfdarlarından olmuş və bu ideyanın həyata keçirilməsi uğrunda böyük səy göstərmişdir. O, hicri-qəməri 1297 (1879)-ci ildə Məşhəd şəhərində yaşadığı zaman yeni əlifba haqqında məşhur alimlərin fikirlərini yazılı şəkildə toplamışdır. Bu barədə hicri-qəməri 1297 (1879) ildə çıxan “Əxtər” qəzetinin 22-ci nömrəsində geniş məlumat verilir” Mirzə Nəsrulla Müctəhid bu barədə aşağıdakı rəyi vermişdir:

“Yazıda dəyişiklik yaratmağa, yeni yazı sistemi düzəltməyə ümumiyyətlə icazə verilir və bu barədə nəinki maneə yoxdur, bəlkə tədris və təlimin asanlaşdırılmasına və mətnin düzgün oxunmasına səbəb olarsa, ona daha üstünlük verilir. Bir adam bu dəyişikliyi yabançı xalqlara təqlid hesab edərsə, düzgün və məntiqi deyildir, buna görə də bu

növ təqlid haram sayılmır, necə ki, somavar işlətməyə icazə verilir”.

Müstəşarüddövlə hicri-qəməri 1303 (1885)-cü ildə “Müsəlman yazısının islah edilməsi” adlı yaxşı bir kitabça yazıb, nəşr etdirmişdir. Hindistanın Bombay şəhərində “Əncüməni-daniş” üzvləri də hicri-qəməri 1308 (1890)-ci ildə yeni əlifba düzəldərək “Xətti-danişi-insaniyyət” adlı bir əsər nəsr etmişlər. Bu zaman Mirzə Lütfəliyə Müctəid Təbrizi və “Mütəllə” təxəllüslü Mirzə Kazımخان Alabrağuşlu da ayrıca olaraq yeni əlifbalar düzəltmiş və kitabçalar yazmışdır.

Hicri-qəməri 1321 (1903)-cü ildə Tiflisdə “Şərqi-Rus” qəzetinin redaktoru Məhəmməd Şahtaxlı əlifbanın dəyişdirilməsi haqqında bir kitab yazmış, türk dilində çıxan bu qəzetdə öz əlifbasını tanıtdırıb qəbul etdirməyə çalışmışdır. Mirzə Əliməmmədخان Üveysi də bu iş uğrunda səy göstərən şəxslərdən olmuşdur. O, hicri-qəməri 1331 (1912)-ci ildə İstanbulda “Rahi-nov” (“Yeni yol”) adlı bir əsər çap etdirmişdir.

Yetmiş il müddətində çağırılmamış qonaq kimi həyatımıza daxil olan kiril əlifbasının ucbatından biz çox vaxt Güney Azərbaycanda yaşayıb yaradan sənətkarlarımızın ləfiz əsərlərini oxuya bilməmişik. Bu baxımdan müctəid Xiyabaninin də sovetlər dönəmində leninçilərin istədikləri kimi “montaj” edilən publisistikasının əsil mahiyyətini anlama bilməmişik.. Gah onu Qulam Məmmədlinin yazdığı İslam dinindən siyasət kimi istifadə eləyən bir şəxsiyyət kimi, ya da rus mədəniyyətinə meyl göstərən ictimai xadim kimi tanımışıq. Məsələ burasındadır ki, Xiyabaninin də əlifba məsələsinə öz baxışları olmuşdur. Bu əsərin əvvəllərində qeyd olunduğu kimi Xiyabaninin dünyəvi elmlərə marağı ilk dəfə Mirzə Fətəli Axundovun bədii irsi ilə tanış olandan sonra artmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən məlumdur ki, M.F.Axundov həm qədim, həm müasir elmlərə yiyələnmiş, nitq və mübahisədə böyük

bacarıq sahibi olmuşdur. O, müsəlman xalqlarının vəziyyəti ilə dərindən tanış olmaq və onların geri qalma səbəblərini öyrənib tədqiq etmək üçün bütün qüvvəsini sərf etmiş, müasir Qərb xalqlarının mədəniyyətini Şərq xalqlarına aşılamaq, onların inkişafına şərait yaratmaq yolunda böyük səy göstərmişdir. Ümumiyyətlə, onun əsərlərinin özəyini bu mövzu təşkil olmuşdur. O, bəlkə də öz zəmanəsində misilsiz bir maarifçi kimi türk, fars və ərəb dillərində yazdığı bütün əsərlərini müsəlman xalqlarına, onların adət, ənənə, əxlaq, mədəniyyət, ədəbiyyat, qanun və dövlət rejimlərinin tənqidinə həsr etmişdir.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani Mirzə Fətəlinin bədii irsindən, eyni zamanda onun yeni əlifba uğrunda apardığı mübarizədən bəhrələnmişdi və öz ədəbi fəaliyyətində buna xüsusi diqqət vermişdi. Xiyabani M.F.Axundovun yaradıcılığını dərindən bilirdi. O, ədibin başçılıq etdiyi cəbhəyə də maraq göstərirdi. Xiyabani ədəbi fəaliyyətində yurdsevərlik, humanizm, xəlqilik, ədalətsevərlik və maarifçilik ideyaları, həyata tənqidi münasibəti, real həyata bağlılığı, ictimai-mədəni həyatda yenilikləri öyrənib yaymaq meylləri, elmi düşüncələrini ardıcıl olaraq hucumlardan qorumağı və ictimai həyatın sahələrindəki fəaliyyətində M.F.Axundova və C.Məmmədquluzadəyə çox yaxındı. Xiyabani tədqiqatçalarına məlumdur ki, o gənc yaşlarında Ağa Mirzə Əliəğa ibn Musa ibn Məhəmməd ibn Şəfi Siqətülislamın məsləhəti ilə Təbriz məscidlərində bir neçə il imamlıq etmişdir. Güney Azərbaycan və İran tarixindən məlumdur ki, Siqətülislam türk və fars dillərində yüksək səviyyədə şer və nəsr nümunələri yaratmaqla yanaşı, bir sıra risalələr və məqalələr yazmışdır. “Rəsail bəssiş-şəkva” (“Şikayəti araşdırmaq üçün risalələr”), “İzahül-ənba” (“Xəbərlərin izahı”), “Risaleyi-lalan” (“Lallar haqqında risalə”). Bu risalələr Təbrizdə çap edilmişdir. Siqətülislamın ən məşhur əsəri “Miratül-kütüb” (“Kitabların güzgüsü”) əsəridir ki, o, “Kəşfüz-zunun” əsəri həcmində və şe

təriqətinə aid olan şəxsiyyətlər və kitablar haqqında geniş məlumat verən bir əsərdir. Siqətülislamın geniş tərcümeyi-halı “Risalə izahil-ənba və məqtəli seyyidişşühədə” (“Həzrəti Muhəmməd əleyhəssalatu vəssəlləmin doğulduğu məkan və Həzrəti Hüseyin əleyhəssalamın şəhid olduğu yeri müəyyənləşdirmək haqqında məlumat verən əsər”) kitabında vardır və bu əsər Təbrizdə çap edilmişdir.

Şübhəsiz ki, Siqətülislamın da dəsti-xəttinin Xiyabaninin ədəbi fəaliyyətindəki rolu əvəzsizdir. Bəzi mənbələr göstərir ki, Xiyabani Abasquluğa Bakıxanovun da bədii irsi ilə yaxından tanış imiş və onun on dörd məsum (Başda sevgili peyqəmbərimiz Həzrəti Muhəmməd olmaqla, qızı Xanım Fatiməyi-Zəhra ə. və on iki imam nəzərdə tutulur) haqqında türk dilində yazdığı “Riyazül-qüds” əsərini, eləcə də fars dili qramatikasını haqqında yazdığı “Qanuni-Qüdsi” əsərini, “Təzhibül-əxlaq” əsərini, məntiq və mübahisə qaydaları haqqında ərəb dilində olan “Eynül-mizan” adlı əsərini, qədim və müasir nücum elmi haqqında “Əsrarül-məlaküt” əsərini, “Mişkatül-ənvar” və “Miratül-cəmal” mənzum əsərlərini, “Gülüstani-irəm” əsərini, o cümlədən şerlər divanını mütaliə etmişdir.

Xiyabaninin ədəbi fəaliyyətinin əsas fəaliyyətini təşkil edən publisistikasında vətənpərvər insanlara, şəhidlərə və qazilərə, demokratik qüvvələrə, şəhid analarına və qohumlarına dərin hüsn-rəğbət, irticaçılara, işğalçılara, müstəmləkəçilərə olduqca böyük nifrət duyulmaqdadır. Onun bəzən polemik təkrarlarla kini, nifrəti ildırım kimi çaxır. Onun 1920-ci ildəki nitqlərinə nəzər yetirərkən ən çox istifadə olunan üslubi fiqurlardan bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə elədiyini görürük. “Ey mürtəce”, “Ey bədbəxt və şuursuz mürtəce” və yaxud “Ey Azərbaycan”, “Ey azadxahlar” kimi ifadələrdən, eyni zamanda ayrı-ayrı leksik vahidlərin dərin fikirlərin ifadəsinə necə xidmət etdiyinin şahidi oluruq. Hər dəfə bir mənzərə, hər dəfə bir publisist dünya, publisist aləm, dinləyicini həyəcana gətirən ehtiraslı

ziddiyyətlərin təsviri ilə dolu ifadələrlə qarşılaşmalı oluruq. Böyük idrakla elmi və fəlsəfi fəhmin vəhdətindən yaranan ecazkar lövhələri aydın görürük. Hissin, düşüncənin, təxəyyülün və şəxsi mülahizənin tarixi reallıqlarla münasibətdə aydın şəkildə özünü doğruldan, bədbinlik zülmətində ümid çırağı kimi görünən, eyni zamanda romantizm və realizm arasında sintez yaradan, subyektivlik təhlükəsindən qurtarıb, tam obyektivliyə nail olan, yalnız hökmlərin əsassızlığını aşkar edən, fəlsəfi və etik təhlil libasında təzahür edən Xiyabani publisistikası zamanının demək olar ki, bütün problemlərini əhatə edirdi. Xiyabani öz çıxışlarında heç bir şeyi nəzərdən buraxmır, olduqca obyektiv şəkildə hadisələrə öz münasibətini göstərir. Bizə elə gəlir ki, onun çıxışlarını olduqca ibrətli tövsiyələr toplusu kimi də dəyərləndirmək olar. Buna misal olaraq Xiyabaninin xalq qarşısında söylədiyi nitqlərdən bir neçəsini oxuculara çatdırmağı özümüzə borc bilirik...

24 aprel 1920

Biz azadxahlar xalq adına, xalqın huququnu müdafiə adına səsimizi yüksəldirik. Biz heç dı diplomatiya dilini bilmirik və bilmək də istəmirik. Öz yeganə məqsədimizi gizlətmək üçün siyasətçilərin işlətdikləri yalanlardan istifadə etmək fikrində deyilik. Biz sözumüzü doğru və açıq deyirik. Elə düşmənləri daha çox qorxuya salan da bizim düzlüyümüz və qorxmağımızdır. Biz aldanmayacağıq. İstibad və xəyanət zamanlarında Qanuni-əsaslıya müxalif və azadlığa düşmən olanlar bizi aldada bilməyəcəklər. Biz çox imtahanlardan keçmişik. On beş illik inqilabımız həddibuluğa çatmış və yaşa dolmuşdur. Artıq pisi yaxşıdan ayırd edə bilir və bir dəfə təcrübədən çıxmış işi, daha təcrübə etmək istəmirik. Qanuni-əsasın ən sadıq keşikçiləri inqilabı yaradanlardır. Azadxahlar bu müqəddəs keşiyi özlərinin ən mühüm vəzifələri saymalıdırlar. Bu elə bir ləyaqətli vəzifədir ki, insan onun yolunda gözüyumulu qurban gedə bilər. Mühüm zamanlarda adi məsələləri

unutmalı, əsli vəzifəni və ictimai mənafeə nəzərdə tutmalıdır. Öz qeydinə qalması yaddan çıxarmaq lazımdır. Yalnız ümumin, cəmiyyətin fikrini çəkməlidir. Bizim yeganə məqsədimiz bir demokratik hökumət təsis etməkdir ki, bu məmləkətin azadlığını təmin etsin və onu möhkəmləndirsin. Bu arzusunun düşmənləri bizim düşmənlərimizdir. Bizim yeganə vəzifəmiz düşmənlərin əlini azadlıq rejiminə münasibət və rəbitəsi olan işlərdən kəsməkdir. Uca və gur səslə deyirik: Ey müstəbid, ey mürtəce! Hamınız bilin ki, sizin namusunuz, mal və canınız amandadır. Lakin bundan sonra demokratiyanın müqəddəratı sizin kirli əllərinizə verilməyəcəkdir. Bu sözlər bir şəxs, bir vahid fərdin, bir müəyyən natiqin, bir nəfər Xiyabaninin dili ilə deyilmir. Bu sözləri deyən demokratizmin ruhudur. Ey azadxahlar! Ümidvar olun, çünki siz bir müəyyən iradə ilə, bilərəkdən, anlayaraqdan qiyam etmisiz. Qələbə və müvəffəqiyyət sizinlədir”.

5 may 1920

Ölkənin azadlıq və istiqlalı yolunda həvəslə çalışılmalıdır. Bu günkü cəşnimiz qurtardı. Bu cəşi azadlıq yolunda şəhid olmuş qəhrəmanları xatırlamaq, onların əziz adlarını əbədiləşdirmək üçün təşkil edilmiş və Təbrizin azadxahları bura toplaşmışlar. Bir mühüm məsələni hörmətli məsləkdaşlarıma xatırlamaqla, onları təbrik etməliyəm. Bu neçə gününüz şadlıq və bəşəşətlə keçdi. Azadlıq üçün qurban getmiş adlı-sanlı gənclərimizin və qəhrəman sərdarlarımızın adları hər saat və hər dəqiqə dillərdə deyilməkdə idi. Onların xatirəsi bütün ürəkləri ən mehriban hisslərlə həyəcana gətirirdi. Onları yad edirik. Lakin bu yadəvərlik müzəffəriyyəyə doğru gedən bir əsgərin xatirəsi kimidir. Çəhidlərimizin qəbri üzərində kimsə aşlamadı, kimsə yazıqcasına nalə və fəryad etmədi. Biz, hörmətli çəhidlərimizin qəbirləri üzərində açıq üz və çadlıqla diz çökdük. Onlara baxdıq və bu şəhidləri özümüz kimi diri hiss etdik. Bu o deməkdir ki, biz tərəddüd etmədən öz

həyatımızı onların ölməz ruhu ilə əvəz etməyə hazır idik. Həmişə bi iradəyə malik olmalıyıq. Ölkənin azadlıq və istiqlalı üçün həmişə şad və şənliklə çalışılmalıdır. Məhzunluq tozuna bürünmüş qəm və qüسسə həmişə ümitsizlik gətirər. Yaşasın bəşşaş ruhlar! Yaşasın həyat səhnəsinə açıq baxan, qorxu bilməyən və uzaq görən gözlər! Məhv olsun indiyə kimi acizlik, yas və biçarəlik təsirləri altında saxlamış qəm və qüسسə..

Xalqımızın böyük bir qüvvəsi bu ətalət və ixtiyarsızlıq kabusu altında məhv olmuşdur. Bindan sonra həyatı şən və gülərlə keçirməli, həyat mübarizəsinə bəcatət və şadlıqla girişməlidir. Varlıq gülşəninə acizlik, nalə və miskinliklə deyil, ümid və şərəf gülüşləri ilə girək. Dəfələrlə dediyim kimi, fərd ilə cəmiyyətin əhvali-ruhiyyəsində böyük fərq vardır. Cəmiyyətin əhvali-ruhiyyəsi fərdlərin əhvali-ruhiyyəsinin yekunudur. Lakin bu əhvali-ruhiyyə həmin cüz olan əhvali-ruhiyyədən tamamilə fərqlənir. Fərdin əhvali-ruhiyyəsi fərdin əhvali-ruhiyyəsinə tabe olmalıdır. Şox nadir hallarda elə bir əhvali-ruhiyyə tapıla bilər ki, özünü bu tabelikdən xilas edə bilsin. Dəfələrlə elə olmuşdur ki, alim və ya bilikli bir adam cəmiyyətin əhvali-ruhiyyəsinin təsiri altında öz hikmət və biliyini əldən vermişdir. Qarətçiliklə məşğul olan bir cəmiyyətin sırasında talançılıq süfrəsinə əl uzatmış, cəmiyyətin ən alçaq fərdləri kimi rəftar etmişdir. Habelə bunun əksinə olan hallar da vardır. Cəmiyyət həmişə fəsad və xarabaçılığa bais olmur. Fikirləri zəlalət və pisliyə tərəf yönəltmir. Biz görürük ki, bir oğru dəstəsi ictimai bir təşkilata tabe olmaq vasitəsilə, düzgün bir həyat tərzinə nail olur.

İran xalqı bu günədək özbaşına həyat sürmüş və alağ otu kimi təbiətin sinəsində böyümüş və artmışdır. Bu təəsüflü vəziyyətin inkişaf etməsi üçün daxili nüfuzların varlığı da müəyyən rol oynamışdır. Çuç və yaramaz nəzəriyyə və əqidələrə malik olan bir dəstə, xalqı uzun müddət boş-boşuna və təklifsizlik çöllərində dolandırmışdır.

İran xalqı möhkəm əqidə olmadan, təcrübə və imtahanlardan sayıqlıqla istifadə etmədən, təşkilat və tərtibatsız şəkildə uzun müddət özbaşına və təbii yol getmişdir. O, bu günki günə kortəbii surətdə yaşayıb gəlmişdir. Bu özbaşına göyərmiş ağaca peyvənd vurmalıdır. Yeni, sağlam və düzgün nəzəriyyəni bu camaata təlqin etməklə, onun mühütündə bir təcəddüd-təkamül yaranmasına nail olmalıdır. Xalqın iradəsi nəzəriyyəyə bütün bəşər kütlələrinin fəvqündədir. Xalqın iradəsinin istədiyi şey müqəddəs və möhtərəmdir. Lakin bu iradə müstəqil yaşamaq üçün vicdana malik olmalıdır. O, nəzərlərdə saf, səmimi və parlaq şəkildə aydın olmalı və öz varlığını subut etməlidir. Cəmiyyəti təşkil edən fərdlərdən hər biri bir bəşşəş ruh ilə müstəqil vicdan ilə silahlanıb, bu ruhiyyənini qüvvəsini dünya qarşısında nümayiş etdirməlidir. İran əhalisi bu günədək dağınıq fikirlərin təsirinə əsir olub, öz möhkəm, mətin və vahid iradəsini göstərə bilməmişdir. Lakin indi özünü toplayıb vicdani imtahana hazır olmalıdır. O, öz hazırkı vəziyyətini nəzərdən keçirməlidir, gələcəyini qabaqcadan görməlidir. Aydın və müəyyən vəzifə qarşısında silahlanıb şərəfət mübarizəsinə girişməlidir. Buna görə də biz bütün varlığımızı sərf edirik ki, xalq öz nöqsan və eyiblərini anlasın, başa düşsün, Biz tərəqqi və təkamül yolunu ona nişan veririk. Batil təsəvvür və xəyalları onu şuurundan çıxarıb, bunların yerinə həyat bəxş edən eni fikirləri yerləşdirməyə çalışırıq. Bu məqsədə çatmaq üçün deyirik: Bu cəmiyyəti təşkil edən fərdlərdən hər birisi xalqa olan böyük ruh yüksəkliyi ilə silahlanıb, öz varlığında saxladığı azadlıq və istiqlal ruhunu başa qalarına da təlqin etsin.

Ey azadlıq şəhidləri! Ey fədakarlıqları ilə bizə şərəfət qazandırmış əzizlərimiz! Ey ölümləri ilə bizi dirildən, torpağımızın namuslu övladları! Qəbirlərinizdə rahat yatın. Sizin zəhmətləriniz hədəf olmamışdır, axıdılan qanlarınız nəticəsiz qalmamışdır. Bu gün bizim başımız uca və

qəlbimiz şaddır. Bu gün sizi iftixar və xoşbəxtliklə yad edirik. Sizin xatirəniz ürəyimizdə mətin iradə və sarsılmaz varlıq yaradır, sizin başladığınız yolu biz davam etdiririk. Ey, hələdə qəhrəman övladlarının qarasını əynindən çıxarmamış ana və bacılarımız! Bu kədərləri üzərinizdən rədd edin. Sizin adamlarınız əbəs ölməmişlər. Sizin şəhidləriniz bu xalqın sırasındadır. Görürsüzmü, onların ruhu, bizim ürəklərimizdə ən yüksək və əziz yer tutmaqdadır. Bu ruh həmişə yaşayacaqdır. Şəhidlərimizin övladlarını şadlıq və başı ucalıq hissi ilə tərbiyə edin. Onlara mərdlik tərbiyəsi verin. Onları da azadxah və qəhrəman kimi böyüdün. Qoy onlar da bu şərəfət meydanında can və baş qoysunlar. Ey hüzn və qəm kabusu, bu pak mühitdən uzaq ol! Ey acizlik və gücsüzlük naləsi, öz göz yaşlarının qara pərdəsini xalqın üzündən çək! Qoy onlar həyatı saf, sadə, sağlam, pak və parlaq şəkildə görsünlər. Məhv olsun bu xalqı qorxaq və sürətsiz etməyə çalışanlar, onu tənbellik və ətalətə salanlar! Azadxah cəmiyyət yaşasın və var olsun!”.

Xiyabaninin bu nitqlərindən çox aydın şəkildə məlum olur ki, bunlar bolşeviklərin və Leninin hayqırdıqları kimi sadəcə olaraq boş-boş şüarlar deyil. Bu sözlərin, kəlmələrin, cümlələrin hər birinin arxasında dərin mənalar, məntiqli və hikmətli ifadələr durur. Xiyabani siyasi və ictimai xadim, eyni zamanda peşakar bir publisist olmaqla yanaşı yüksək səviyyəli bir natiqdır. Onun hər bir kəlməsində insan psixologiyasına nüfuz edəcək təlqin vardır. Xiyabani eyni zamanda olduqca nikbindir və xalqı da daima nukbin olmağa səsləyir. Bir çoxlarına bəllidir ki, İslam aləmində şəhid olmaq olduqca böyük şərəf sayılır və şəhidlərin sorğusuz behiştə getdikləri də hamıya məlumdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şəhid sözü ancaq müsəlmanlara aiddir. Hansısa bir dinsizi və yaxud müsəlman olmayan bir kimsəni şəhid hesab etmək küfrdür. Şəhidlərə yüksək qiymət verən Xiyabani, şəhid olmağın nə qədər müqəddəs

bir iş olmağını dilə gətirərək, valideynlərə, xüsusilə də analara övladlarını, şəhid və yaxud qazi olmaq ruhunda tərbiyə etməyi tövsiyə edir. Xalqımızda belə bir zərbi-misal vardır “Qəm qəm gətirər”.. Tarixdən və yaşadığımız həyatdan məlumdur ki, pessimizm insana bədbəxtçilikdən başqa heç bir şey verə bilmir. Əgər biz İslam alimlərinin kəlamlarına da müracət etsək, İslamın pessimizmə olan münasibətinin olduqca mənfi olduğunu görürük. Bəşəriyyətin inkişaf proqramı və hidayət qaynağı müqəddəs Qurani-Kərim də öz içliqlı ayələrində insanı daim nikbin olmağa, gələcəyə inanmağa, Allahdan ümid kəsməməyə çağırır. Atalarımızda belə bir misal da vardır “Hagüman şeytandır”. İnsan hətta ölüm ayağında olarkən Uca Yaradandan ümidini kəsməməli, həyatının işıqlı olcağına inanmalıdır. Ölüm haqdır. Hamıya məlumdur ki, Uca Xaliqdən başqa hamı ölümə məhkumdur. Lakin ölüm həyatın bitməsi demək deyildir. Ölüm bu dünyadan o biri dünyaya açılan bir qapıdır. Bu dünyada yaxşı əməllər sahibi olmuş insan, ələlxüsus da şəhidlər, bu qapıdan keçib daha rahat, daha gözəl bir həyata qədəm qoyurlar. Şübhəsiz ki, müctəid dərəcəsinə yüksəlmiş Şeyx Məhəmməd Xiyabani daima İslam ehkamlarının əsasında hərəkət etdiyi üçün şəhidlik zirvəsinin nə demək olduğunu olduqca gözəl anlayırdı, eyni zamanda nikbinliyin insan psixologiyasına nə qədər müsbət təsir etdiyini, keçdiyi İlahiyyat dərslərindən və həyat təcrübəsindən olduqca məntiqli surətdə dərk eləyirdi.

Çox təəsüflər olsun ki, 70 illik sovetlər dönəmində, Xiyabaninin çıxışlarındakı İslam dininə olan münasibəti və mövqeyi, Xiyabani tədqiqatçıları tərəfindən qayçılanmışdır. Odur ki, əlimizə onun dini-fəlsəfi baxışlarından çox az material gəlib çatmışdır. Lakin bununla belə İlahiyyatdan xəbəri olmayan tədqiqatçılar “şəhid” sözünün mənasını anlamadıqlarına görə, onun sırf iman gətirənlərlə, müttəqilərlə və yaxud təqva sahibləriylə bağlı olduğunu dərk etməyərək, onu qayçılamamışlar. Bu da bizə bir işıq ucu

qədər də olsa Xiyabanini publisistikasını xarakterizə etməyə imkan yaratmışdır.

Xiyabani zamanın irəli sürdüyü bir sıra ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahəsində mətbuatın böyük əhəmiyyətə malik olduğunu dəfələrlə göstərmişdir. Ümumiyyətlə, mətbuata dair qiymətli fikirlər Xiyabani publisistikasında mühüm yer tutur. O, 1275 (1858)-ci ildə “Əxbəri-Darüssəltənəyi-Azərbaycan”, “Ruznaməyi-Millətin-Məmləkəti-Azərbaycan” və “Vəqəeyi-şəhri-məmləkəti-Azərbaycan” adları ilə yayılmış “Azərbaycan” qəzetindən və “Əkinçi”dən başlayaraq Qafqazda və İranda çıxan bütün mətbuat orqanlarına yaxşıca bələd idi. “Əkinçi” qəzeti hələ Xiyabani doğulmamışdan bir neçə il əvvəl bağlansa da Xiyabaninin bu haqda məlumatı vardı. Hamıya məlumdur ki, Xiyabaninin yaşadığı dövrdə İranda yüzdən artıq mətbuat orqanı var idi və bunların əksəriyyəti onun doğulub boya-başa çatdığı Təbriz şəhərində yerləşirdi. Bunlardan Rza Tərbiyətin redaktorluğu ilə 1324 (1906) çıxan “Azad” qəzetini, Əliqulu xanın redaktorluğu ilə çıxan “Azərbaycan” qəzetini, Əhməd Mirzənin redaktorluğu ilə çıxan “Bələdiyyə” qəzetini və bir çox başqalarını gətirmək olar. Xiyabani öz çıxışlarında İrandakı mətbuat orqanlarının qarşısında yüksək vəzifələr qoyur, adamların gözünün açılması və cəhalətdən qurtarması yolunda fəaliyyət göstərməyi tələb edirdi. Xiyabani, ona və demokratik qüvvələrə qarşı qərəzli mövqe tutan “Rəd” və “İran” qəzetlərinin tənqid edərək, bu qəzetləri günün qarşıya qoyduğu və həllini gözləyən mühüm ictimai məsələlərdən kənarında durduğunu, bunun əvəzinə öz səhifələrini böhtan xarakterli, eyni zamanda mücərrəd yazılarla doldurduğunu qeyd eləyərək, onları tənqid edirdi. Xiyabaninin ədəbi görüşlərinə yersiz təəsübkeşlik, yalançı millətçilik və nihilizm əhval-ruhiyyəsi, başqa xalqların mədəni-elmi uğurlarını öz xalqının mədəniyyət tarixi hesabına mənimsəmək meyli yabançı idi. Xiyabani daim İranda

vahid, bölünməz fars mədəniyyətinin və ədəbiyyatının olmasını yayan irticaçı fikir və baxışlara qarşı çıxmışdır. O, bir sıra şovinist İran alimlərinə və azərbaycanlı nihilistlərə qarşı çıxaraq, İran dövləti tərkibində ayrı-ayrı xalqların yaşadığını, bu xalqların özlərinə məxsus ədəbiyyatı və mədəniyyəti olduğunu, bu irsa dərindən öyrənməyin xeyirlərini irəli sürmüşdü. Xiyabani orta əsr ədəbiyyatı tarixinə, poetika və ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafına ümumi bir axın kimi baxmamışdır. Ədəbi-fəlsəfi baxışlarının yönü və məzmununa görə ardıcıl demokrat maarifçi olan Xiyabaninin qabaqcıl düşüncə və ideyaları, onun ədəbi fəaliyyətində öz əksini yeni bir biçimdə tapa bilmişdir. Bəlkə də bütün dünyaya məlumdur ki, Azərbaycanın qədim paytaxtı və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Təbriz şəhərindən saysız hesabsız elm və hünər sahibi çıxmışdır. Buna misal olaraq ilk növbədə Şəms Təbrizini, Xətib Təbrizini, Ağahi Təbrizini, Alim Təbrizini, Baba Fərəc Təbrizini, Bədrəddin Əbdülmüəmmər İsmayıl Təbruzini,, Vahidi Təbrizini, Vuqun Məhəmməd Şərif Təbruzini, Qardaş Təbrizini, Qai Mirzə Təbrizini, Qəzali Təbrizini, Qəzənfər Təbrizini, Qəni Təbrizini, Vasili Təbrizini, Əbdülvahab Əmiri,, Danişməndi,, Daniş Ağa Mirzə Lütfəlini,, Daniş Hacı Mirzə Nəcəfəlixanı, Dərviş Bülbülü,, Dərviş Gəncəli-Təbrizini, Dərviş Söhrab Təbrizini, Dərviş Hüseyin Hafizi,, Divanəni, Şərif Təbrizini, Mahmud ibn Əbdülkərim ibn Yəhya Şəbüstəri Təbrizini, Hümam Təbrizini və bəlkə də minlərcə başqalarını göstərmək olar. Şübhəsiz bu da güneyli qardaşlarımızın, ələlxüsus da təbrizlillərin elmə, maarifə, ədəbiyyata, fəlsəfəyə olan dərin marağını, o cümlədən onların dərin zəka və istedad sahibi olduğunu subuta yetirir. Bidiyimiz kimi Xiyabani də bütün azərbaycanlılar üçün müqəddəs bir məkan sayılan Təbrizdə doğulmuşdur. Təbrizin səfəli havasını udmuş, daim onun gözəl mənzərələrini seyr etmiş, zülal çeşmələrindən axan sularından içmiş, ətri insanı bihuş edən çörəyini yemiş,

eyni zamanda Xətib Təbrizinin “Erabul-Quran” (“Quranda fleksiya məsələləri”), “Təfsirul-Quran” (“Quranın izahı”) “Məqatilül-Fürsan” (“Atlıların öldürüldüyü yerlər”), “Əsrarüs-sənə” (“Sənətkarlıq sirləri”), “Kitabül-kafi” əsərlərini, Hümam Təbrizinin “Söhbətnamə” adlı məsnəvisini oxumuş, böyük ədəbiyyatşünas alim Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyət Təbrizinin dili ilə desək, izzətli mövla, xeyir işə çağıran, ruh kimi lətif, çıraq kimi parlaq,, şüşə kimi duru, haqq və dinin günəçi Şəms Təbrizinin tələqlərindən faydalanmışdır. Ümumiyyətlə Xiyabaninin ədəbi fəaliyyəti yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, müsəlman Şərqi xalqlarının ədəbi irsinin qabaqcıl ənənələri əsasında yaranmağa və yetkinləşməyə başlamışdır. XX əsrin əvvəllərində İranda, Qafqazda və başqa ölkələrdə yayılmış milli-azadlıq ideyaları Xiyabaninin ədəbi-fəlsəfi görüşlərinin inkişafına çox müsbət təsir göstərmişdir.

Xiyabani hərəkatı Azərbaycan xalqının milli-azadlıq mübarizəsinə də, ədəbiyyat və incəsənətinin inkişafına da çox güclü təsir etmişdir. Belə ki, Azərbaycandan xaricdə yaşayan azərbaycanlı ziyalıların yaradıcılığını milli azadlıq hərəkatı öz təsiri altına almışdı. Böyük ədəbiyyatşünas alim Mirzəməhəmmədəli Tərbiyət xalqın bu şanlı mübarizəsi zamanı Berlində idi. O, bu hərəkata çox səmimi münasibət bəsləmişdir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, M.Tərbiyət Xiyabaninin ictimai-siyasi fəaliyyətindən əlavə, ədəbi fəaliyyətinə də böyük hüsn-rəğbət bəsləmiş, bir publisist kimi Xiyabani hərəkatına, Xiyabani publisistikasına dəfələrlə öz münasibətini bildirmişdir.

Xiyabani publisistikası xalqı oyatmaq, onun zəngin ədəbi irsindən onun tərəqqisi yolunda istifadə etmək, həmvətənlərini başqa xalqlara hörmət və məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək, maarif və mədəniyyəti geniş miqyasda təbliğ etmək yolunu tutmuşdu. Lakin Xiyabanini ədəbi fəaliyyətində ən çox azadxahlara, başqasının köləsi olmaq istəməyənlərə, vətənin, torpağın, eyni zamanda azadlığın,

haqq və ədalətin uğrunda hər an şəhid olmağa hazır olan insanlara dəyər verilir. Xiyabaninin demək olar ki, bütün ədəbi fəaliyyəti bir ali məqsədə xidmət göstərir və bir ana xətt üzərində qurulmuşdur. Bu da azadlıq mübarizəsidir. Xiyabaniyə görə insanın azad yaşaması bu dünyada hər şeydən üstündür. Müstəmləkəçilərin tabeliyində yaşamaq isə rəzalətdir. İnsan azad olanda kamil olur, əsarət altında isə cahil olur. Hər bir xalq müəyyən müddət təcavüzə, zorakılığa, işgəncələrə, zülmə məruz qalıb, mürtəcelər tərəfindən məhkum və məhbus oluna bilər. Lakin xalq nəhayət ki, özünü toplayıb, əsarət zəncirlərini qırmalı, ona zülm verənlərin nəfəsini kəsməli, bu yolda ya şəhid, ya da qazi olmalıdır. Xiyabani qorxaqlığı insan üçün olduqca mənfi xüsusiyyət hesab edirdi. O, öz çıxışlarında mərd, qorxmaz, cəsarətli insanları qəhrəman adlandıraraq, xalqın azadlığının qurucularının məhz belə adamlardan ibarət olduğunu dilə gətirirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xiyabani hələ Məşrutə hərəkatı dövründən, mürtəcelərlə silahlı toqquşmalarda şəxsən özü iştirak edir, daim savaşa vaxtı irəlində gedərək, başqalarına örnək olurdu. Bu cəhətdə Xiyabanini bir əlində qələm, o biri əlində isə qılınc olan Şah İsmayıl Xətaiyə bənzətmək olar. Təsadüf deyil ki, Xiyabani şəhid olmamışdan qabaq, bütöv bir kazak briqadası ilə təkbaşına bir neçə saat atışmış, hətta bir neçə kazakı cəhənnəmə vasil etmişdir. Bəzi mənbələr onun, düşmən əlinə keçməsin deyərək özünü vurduğunu göstərirlər. Bu da Xiyabaninin xalqı mürtəcelərlə savaşa, azadlıq mübarizəsi aparmağa çağıranda, onun sadəcə olaraq dil pəhləvanı olmadığını, bir zərb-misalda deyildiyi kimi, dilinə görə dilçəyi olduğunu göstərir.

İctimai-siyasi hadisələrlə zəngin olan XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi fikrində yeni, qüvvətli bir canlanmaya və intibaha səbəb olmuşdu. Ədəbi prosesin başqa sahələri kimi, publisistikada da mürəkkəb və

ziddiyyətli, lakin tarixən zəruri və qanunauyğun bir tərəqqi prosesi başlamışdı.

Əsr yeni, əsrin özü ilə gətirdiyi hadisələr yeni idi. İctimai şuur sürətlə oyanır, ictimai həyata müdaxilə meyli qüvvətlənirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-soyasi həyatının mürəkkəbliyi, məfkurəvi mübarizələrin ədəbi prosesin də mürəkkəbliyini təyin etmişdi, müxtəlif mövqeli ədəbi cərəyan, istiqamət və qrupların çoxluğu həmin sualların cavablarını da mürəkkəbləşdirmişdi.

Cavablar çox müxtəlif idi. Hər kəs öz sinfinin, qrupunun, zümrəsinin, Mənsub olduğu ədəbi məktəbin və cərəyanın mənafeyinə, ideya-bədii məramına müvafiq cavablar axtarır və tapırdı. Belə mürəkkəb ədəbi mühitdə öz gələcək yaradıcılıq yolunu axtaranlar içərisində Xiyabani də vardı. Xiyabani öz ideyalar dünyasını, forma, üslub komponentləri ilə vəhdətdə təmsil edən yaradıcılıq metodunu, bi metodun məfkurəcə daha mütərəqqi istiqamətini müəyyənləşdirmək üçün axtarışlar edirdi. Xiyabaninin belə qızgın axtarışları dövründə yuxarıda qeyd olunduğu kimi İranda, ələlxusus da Təbrizdə, eyni zamanda Qafqazda, o cümlədən Quzey Azərbaycanda bir çox mətbuat orqanları fəaliyyət göstərirdi. Əsərin əvvəllərində Xiyabaninin “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlılığı qeyd olunmuşdu. Lakin Xiyabani molla-nəsrəddinçi olmadı. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, o, özü ideyaca jurnalın təbliğ etdiyi inqilabi-demokratik ideyalar səviyyəsinə yüksələ bilmişdi. Azadlıq və vətənpərvərlik motivləri, bərabərlik və qardaşlıq ideyaları, Geriliyin, fanatizmin, mövhumatın tənqidi, Mövcud quruluşun inkarı və gələcəyə tükənməz ümid, azadlıq-hürriyyət, maarifə və elmə çağırış Xiyabani rübabının əsas motivləri oldu.

Xiyabaninin hər kəlməsi bir dəvət, bir çağırış idi. O, milli-azadlıq hərəkatının irəli sürdüyü bir çox problemləri, silahdan daha çox maarifin, elmin yolu ilə həll olunmasına çalışırdı.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Xiyabani zəmanəsinin qabaqcıl ictimai-siyasi xadimi olmaqla yanaşı dövrünün ədəbi-fikri mübarizələrində də fəal çalışırdı. O, “Təcəddüd” qəzetində elmi-tənqidi məqalələr yazır, bir çox mühüm məsələlər haqqında fikir yürüdü. Xiyabani ədəbi fəaliyyətini olduqca çətin bir şəraitdə davam etdirmişdir. Onun ədəbi-nəzəri görüşlərini şərh etmək üçün, onun vətəndaşların dünyagörüşünü, iradəsini, əxlaqını tərbiyə edə bilən, ictimai səbəblərini göstərməyə qadir olan çıxışlarına nəzər yertirmək kifayətdir. Məlum olduğu kimi Xiyabaninin elə tək “Təcəddüd” qəzetinin səhifələrində dərc olunan yüklərlə məqaləsi var idi. O, bu məqalələrdən bəzilərini Azərbaycan dilinə, onun inkişafına, gələcəkdə onun müntəzəm tədrisinə nail olunmasına həsr etmişdi.

XX əsrin əvvəllərində inqilabi və mütərəqqi fikir cəbhəsində duranlar tərəqqipərvər siyasət və mədəniyyət xadimləri məhkum millətlərin ana dili uğrundakı mübarizəsini onların azadlıq uğrundakı mübarizələrindən ayırmamışlar. Çünki inqilab tələb edirdi ki, onlar sərbəst təhsil ala biləcəkləri, öz milli mədəniyyətlərini inkişaf etdirə biləcəkləri bir dildən istifadə etmək hüququna malik olsunlar. Hamıya məlumdur ki, Quzey Azərbaycanda qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları, inqilabi mübarizəyə qoşulan zəhmətkeşlər çarizmin müstəmləkə siyasətinə qarşı mübarizə apararkən, həm də məktəblərdə ana dili tədrisi hüququhu da əldə etməyə çalışırdılar. Ədəbiyyat və maarif xadimləri isə ana dilinin saflığı və əcnəbi sözlərdən təmizlənməsini həm də onun təlim və tədrisi uğrundakı mübarizə ilə əlaqələndirir, mətbuat səhifələrində bu məsələni işıqlandırılmasına böyük əhəmiyyət verirdilər. Böyük ədəbiyyatçünaş alim F.Köçərli yazırdı ki, “Ana dili millətin mənəvi diriliyidir”.

Bu həqiqət Xiyabani üçün də gizli deyildi və dövrünün ən fəal şəxsiyyətlərindən biri kimi fasiləsiz olaraq bu məsələ ilə ciddi məşğul olmağa başlamışdı. Təsadüf deyil

ki, “Təcəddüd” qəzetindəki məqalələrini fars dilində dərc etdirən Xiyabani, milli-azadlıq hərəkatının qələbəsindən sonra, Ala-Qapıdakı bütün çıxışlarını Azərbaycan dilində söyləmiş, eyni zamanda belə bir gözəl dillə fəxr etdiyini qeyd etmişdi.

Milli azadlıq hərəkatı Xiyabaninin görüşlərində, publisistikasının məfkurə və məzmununda böyük dəyişiklik əmələ gətirmişdi. Onun məqalələri və çıxışları sırf siyasi məzmun almışdı. Milli azadlıq hərəkatının qələbəsi Xiyabanidə artıq istibad və əsarətin birdəfəlik ləğv edildiyinə dərin bir inam yaratmışdı. Xiyabani elə güman edirdi ki, Azərbaycanda şah üsul-idərəsninin yıxılması ilə bütün işlər sahmana salınacaq və onun daima arzu etdiyi “Hürrlər dünyası” əbədi olaraq yaşayacaqdır. Lakin xəyanət nəticəsində hürriyyətin məhv olduğunu gördəndən sonra Xiyabani, onun hələ də xəyali bir mənə daşdığını dərk elədi və sonuncu çıxışında təsüflə “Hürriyyətin ancaq adı gəlmişdi, özü isə yox imiş”, -deyə söylədi.

Xiyabaninin istər “Azərbaycan və Azərbaycanın demokratik qüvvələri” publisistik məqalə-essesinə, istər dövrü mətbuatda çıxan yazılarına, istərsə də bütün çıxışlarına nəzər yetirsək, onun bütün ədəbi fəaliyyətinin, xalqın ağıl və elmin rəhbərliyi altında qabaqcıl bir cəmiyyət kimi çağdaş sivilizasiya səviyyəsinə çatmasını, millətlər ailəsinin müstəqil, bərabər huquqlu və şərəfli bir üzvü olaraq, demokratik və dünyəvi şərtlər içində xoşbəxt bir yaşayış tərzinə yeyişməsinə qarşısına məqsəd qoyan, rəhbər tutduğu prinsipləri Azərbaycan xalqının ehtiyac və istəklərindən doğmuş bir düşüncə sistemi ilə formalaşdığını görürük. Bu düşüncə sistemi, aqlın və məntiqin işığında bu günün olduğu qədər sabahın da ehtiyaclarına cavab verən, daima yeniliyə can atan, xalqın ehtiyac və istəklərindən əlavə, onun tarixinin yarpaqlarından qaynaqlanan bir düşüncə sistemidir. Bu baxımdan o, fərdi bir düşüncə deyil, milli vicdandan qopub gələn, xalqın müştərək arzu və meyllərinin

ifadəsi olan bir düşüncədir. Həyatda ən həqiqi yol göstəricisinin elm olduğunu qəbul edən Xiyabaninin düşüncə sisteminin ən gözə çarpan xüsusiyyəti, aqlın və elmin işığında inkişafa açıq bir sistem verməsidir.

Xiyabaninin prinsipləri çağdaşlaşma yolunu müəyyən edən, inqilaba təməl təşkil edən fikir və düşüncələrdir. Bu prinsiplər başlanğıcdan etibarən inqilabın içindən doğmuş, onun həyata keçirilməsinə istiqamət vermiş olduğundan, Xiyabaninin ideologiyasını təşkil edir.

İstiqlaliyyət, respublikaçılıq, xalqçılıq, dövlətçilik, dünyəvilik, inqilabçılıq, sülhsevərlik Xiyabaninin düşüncə sisteminin təməl prinsipləridir. Bu prinsiplər istər mənaları, istərsə də məqsədləri baxımından bir-biri ilə əlaqədar, bir-birini tamamlayan prinsiplərdir.

İstiqlaliyyət Xiyabaninin ən öndə gələn prinsipidir. Fəqət Milli mübarizə adını verduyimiz böyük hadisə, hər şeydən əvvəl bu prinsipin gerçəkləşməsi üçün həyata keçirilmiş, müvəqqəti olsa da müvəfəqiyyət qazanmışdır. Çünki əsas olan, istiqlaliliyyətinə qəsd edilən Azərbaycan xalqının heysiyyətli və şərəfli bir millət kimi yaşaması idi: bu əsas da ancaq xalqın azadlıq və istiqlaliliyyətə sahib olması ilə təmin ola bilərdi. Xalqı öz müqəddəratına hakim etmək, əsası Xiyabaninin istiqlaliliyyət prinsipi ilə ayrılmaz vəhdət təşkil edən ikinci böyük prinsipdir. Bu prinsipə görə xalqın müqəddəratı, qeyri şərtsiz onun özünə məxsus olmalıdır. Heç bir məna, heç bir şəkil və heç bir vəhclə şəriklik qəbul edə bilməz. Bu iradənin bütün millət fərdlərinin arzularının, əməllərinin birləşməsindən ibarət olmasına görədir ki, cəmiyyət içində hər cür qüvvə bu iradədən yararlar: ancaq bu iradəyə uyğunlaşmaq surətiylə yaşaya bilər. Xiyabani anlayışına görə, xalqın iradə və əməlinə tabe olmayanların taleyi acıdır, məhv olmaq dərəcəsidir.

Xalqçıq prinsipi cəmiyyətdə fərd, ailə, təbəqə və sinif hökmranlığının olmayacağı, bütün millət fərdlərinin qanun

önündə bərabərliyi əsasında dayanır. Buna görə də inqilabın xalqçılıq anlayışı vətəni, ölkəni və milləti ilə bölünməz tam kimi qəbul edən görüşdən qaynaqlanır. İran cəmiyyətində bir sinfin digər sinif və ya siniflər üzərində hökmranlıq yaratması Xiyabani düşüncə tərzində olan xalqçılıq prinsipinə uyğun deyil. Çünki İran inqilabının xalqçılıq anlayışı millətin bütün üzvlərini ayrı-seçkiklik etmədən ölkənin öz övladı hesab etmək, onların əsas hüquq və azadlıqlarını təminat altına almaq, onları qanun önündə eyni hüquqlu hesab etmək prinsipinə əsaslanır.

Xiyabani öz publisistikasında çağdaş sivilizasiya çatmağı xalqın qarşısında bir məqsəd kimi qoymuşdu. O çağdaşlaşmanı haqlı olaraq xalqın ictimai həyatında “Həyat mübarizəsi”, “Var olma mübarizəsi” kimi qiymətləndirirdi

Əgər çağdaşlaşmaya tərif vermək lazımdırsa, o hər zaman içində olduğumuz zamanın gərəklərini mənimsəmək, o gərəklərə uyğunlaşmaq, o gərəkləri yerinə yetirmək deməkdir. Başqı ifadə ilə, o bir cəmiyyət kimi istər təfəkkür, istərsə də qurumlar baxımından çağın gərəkdii yaşayış tərzinə keçmək, keçə bilmək deməkdir. Qabaqcıl ölkələr göstərdikləri siyasi, sosial, mədəni və iqtisadi irəliləyişlərlə içində olduqları zamanın sivilizasiyasını edən bəlli bir səviyyə müəyyən edirlər.

Xiyabaninin ədəbi fəaliyyətində inqilab çağdaşlaşma hərəkatının ən mühüm ünsürünü, başqa ifadə ilə desək bu həmlənin hərəkatverici qüvvəsini təşkil edir.

Xiyabaninin ədəbi fəaliyyəti dövründə İranda, o cümlədən Güney Azərbaycanda mühərrirliklə və ümumiyyətlə ədəbi fəaliyyətlə bir çox insanlar məşğul olsa da, Xiyabaninin yuxarıda qeyd olunduğu kimi publisistikada öz dəsti-xətti, öz üslubu var idi. Xiyabani bir publisist kimi böyük-böyük əsərlər yaratmamışdır. Onun publisistikası əsasən “Təcəddüd” qəzetində yazdığı məqalələrdən və xalq qarşısında söylədiyi fəlsəfi nitqlərdən ibarət idi. Lakin Xiyabaninin ədəbi fəaliyyətində vətənpərvərlik, inqilabilik,

xalqçılıq mövzusu, eyni zamanda azadlıq ideyaları o qədər güclü olmuşdur ki, o Güney Azərbaycanda və İranda özündən sonra gələn mütərəqqi mühərrirlərin yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdir. Xiyabaninin publisistikasında xüsusi bir nizam-intizam, xüsusi bir ahəng və harmoniya vardır. Məlum məsələdir ki, Xiyabaninin bütün ədəbi fəaliyyəti, daha doğrusu publisistikası, yəni məqalə-esseləri, risalələri, çağırışları və xalq qarşısındakı çıxışları ölçülmədən, hecalara düzülmədən, qafiyə gözləmədən, bədii üsluba və formaya fikir verilmədən, sadəcə olaraq bir vətənpərvərin qəlbindən gələn olduqca səmimi sözlərdir. Lakin bu ifadələrdə, bu kəlmələrdə, bu sözlərdə o qədər poetiklik, ritm, ahəng, nizam-intizam var ki, onlarla tanış olarkən, bir çox hallarda bunları sərbəst vəzndə yazılmış güclü və təsirli şer nümunələrinə bənzətmək olur. Məsəl üçün onun “Azərbaycan və Azərbaycan demokratik qüvvələri” məqalə əssesindən olduqca hikmətli, eyni zamanda ard-arda inci kimi düzülən bir neçə sətirə nəzər yetirək: Ey azadlıq yolunun qorxmaz qəhrəmanı!

Ey tərifə belə ehtiyacı olmayan Azərbaycan!

Bu tərif, təhsinlərin hamısı verdiyin qurbanların qan bahasıdır,

İran fəzasında yüksələn bu tərif, təhsin səsləri sənə nölməz cavanlarının, mərd qocalarının, iradəli uşaqlarının, hələ də təsəlli tapmayıb ovunmayan qadın və qızlarının səsidir.

İndi eşitdiyiniz bu səslər onların səsidir.

Ayıl!

Qulaq as!

Göründüyü kimi Çağırışın içində hökm, təlqin və əzmkarlığa səsləməklə birlikdə, axıcılıq, ritm və ahəng vardır. Bu baxımdan Xiyabani publisistikasını təntənəli, nikbin, əzəmətli, inqilabçı, demokratik, eyni zamanda poetik bir publisistika adlandırmaq olar. Şübhəsiz ki, publisistika ədəbi fikrin qüvvətli qollarından biridir. Belə ki,

M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə və bir çox ədiblərimiz nəhəng-nəhəng bədii əsərlər yaratmaqla yanaşı, bilavasitə öz fikirlərini, problemlərin həlli yolunu, tənqidlərini, eyni zamanda mürtəceləri, irticaçıları, müstəmləkəçiləri, “Qınından çıxıb qınıni bəyənmiyənlər”i və s. problemləri xalqın nəzərinə daha tez çatdırmaqdan ötrü, eyni zamanda öz maarifçilik ideyalarını təbliğ etməkdən ötrü publisistika ilə məşğul olmuşlar. Hamıya bəllidir ki, ədib hansısa bir bədii əsəri yazandan sonra, onun çap olunması üçün müəyyən bir vaxt lazım olur. Bu cəhətdən publisistikanın üstünlüyü ondadır ki, publisist istədiyi vaxt öz fəlsəfi görüşlərini və yaxud tənqidi fikirlərini, çıxışları vasitəsi ilə, və yaxud dörrü-mətbuatda xalqa çatdırmağa bilər. Düzdü iri həcmli publisistik əsərlərin də çap olunması üçün zaman tələb olunur, lakin publisistlərin yaradıcılığı əsasən çoxşaxəli olduğu üçün, onlar xalqın arasına daha tez çıxmağa bilirlər. Bu baxımdan Xiyabani publisistikası demək olar ki, zamanın kəsiyində xalqla bir yerdə olmuş, onunla addımlamış, onunla oturub-durmuşdur. Xiyabani özü zəmanəsinin qəhrəmanlarından biri olduğu üçün, onun publisistikası da bir qəhrəmanlıq dastanı kimi dillərə düşərək eldən-elə gəzir, xalqı azadlıq uğrunda mübarizəyə, qəhrəmanlığa, Allahdan başqa heç kimdən qorxmamağa çağırırdı. Xiyabani deyirdi: “Sən zəifləmiş bir pəhləvan, gücdən düşmüş bir qəhrəmana oxşayırsan ki, onu cəsarətləndirmək, yenidən ayağa durğuzmaq üçün qeyrət, heysiyyət və izzət-nəfsinə təsir etməkdən güclü tədbir və vasitə ola bilməz. Hamıdan əvvəl sən özün, özünə yardım göstərməlisən. Sən özün-özünə nicat verəcəksən! Əgər sən təbiətində olan həyat tükənmiş, fəaliyyət odu tamamilə sönmüşsə, keçmişdəki xasiyyətini itirmisənsə, artıq sənə vidalaşmaq lazımdır. Yox! Sənin damarlarında o parlaq cövhərdən azacıq da olsa, o qeyrət odundan qığılcım qədər də olsa qamaqdadır”.

Göründüyü kimi Xiyabani publisistikası Azərbaycan xalqını gücdən düşmüş pəhləvana bənzədir və onu təlqin vasitəsi

ilə ayağa durğuzmaq istəyir və bunu da çox məharətlə bacarır. Biz Xiyabaniyə Milli-Azadlıq hərəkatının başçısı kimi nəzər yetirəndə, onun bu çağırışlarla minlərlə azadlıq sevər insanın ruhuna təsir etdiyini və onları qəflətdən oyatdığını görürük. Xiyabaninin fəlsəfi görüşlərini təhlil etmək üçün, onun məqalələrinə sadəcə olaraq göz yetirmək kifayət edir ki, hər ifadənin, hər cümlənin, hər sözün ayrı-ayrı mənalarda, lakin məntiq əsasında, olduqca düşünülmüş halda, elmi və bədii fəhmin sintezindən yaranaraq, bir tam şəkildə söyləndiyini və yaxud yazıldığını görürük. Onun “Mütləqiyyəti devirdin” məqalə-essesində qərəzdən, təəsübdən, subyektiv münasibətdən uzaq, daha doğrusu məntiqi əsaslarla, xalqın düşümcəsini məşğul edən, onu incidən müəmmaları açmaqla, onun iradəsinin çox şeylərə qadir olduğunun fəlsəfi şərhini görürük: “Sənin gördüyün bu iş pozmaq işi idi. Çürük, deşik-deşik olmuş köhnə binanı uçurub yerlə yeksan etməli idin, onu da elədin, Bu yıxıb, məhv etmək işini həyata keçirmək üçün od, qan, dəmir və polad lazım idi. Bu iş həm maddi mənbələr, həm də əzələlərin güclü olmasını tələb edirdi, sən isə o tələbatın hamısını yerinə yetirdin. İndi, bir tərəfdən qarşında bir-birinin üstünə qalanmış xərəbələr, keçmiş əmək nəticələrinin uçulub dağılması ilə barabər ən zəruri olan gündəlik tələbat durur və hazırkı dərdlərin səbəbi olan fəlakət, bədbəxtliklərə qarşı lazım olacaq saysız-hesabsız tədbirlər sənə xatırladılır. Digər tərəfdən isə Tehranın mütərəqqi ziyalılarının səsinə, Azərbaycan xalqının nəcib xidmətləri haqqında deyilən tərif və afərin səslərini eşidirsən. Bu ibrət verici mənzərəyə qarşı artıq düşünmək, ölçü götürmək vaxtı gəlib çatmışdır”.

Xiyabani xalqa “Sən” deyərək müraciət edir. Lakin Xiyabani özü də bu “sən”in içərisindədir. Ö, heç zaman xalqı özündən ayrı və yaxud özünü xalqdan ayrı tutmur. Bu “sən”in içində eyni zamanda xalqın keçdiyi tarixi proseslər, çəkdiyi əzablar, gördüyü bəlalar, aldığı zərbələr, düşdüyü

fəlakətlər, faciələr, müsibətlər var. Xiyabani “Sən”ə nəsihətlər, tövsiyələr, təlimlər verməklə yanaşı, özünə də dərslər verir. Daha doğrusu Xiyabaninin “sən”inin içərisində xalqla birlikdə uçurlara yuvarlanan, qırx arşın quyunun içində çapalayan, qaranlıqlara qərq olan, bir az işıq ucu axtaran, buna görə çarpışan, vuruşan, nəhayət qüvvə toplayıb işığa çıxmaqdan ötrü çürük məkanları yerlə yeksan eləyən mübariz, əzmkar, cəsarətli və qorxmaz bir Xiyabani, eyni zamanda onun və demokratik qüvvələrin timsalında şücaətli bir xalq vardır. Bu “sən” Xiyabaninin şagirdi və yaxud tələbəsi deyil, bu onun qarşısında baş əydiyi, yolunda hər an şəhid olmağa hazır olduğu sülhsevər, humanist, fəqət lazım gələndə düşmənin başını əzə biləcək qədər qüdrətli bir xalqın monumental bir obrazıdır. Əgər dramaturgiya dili ilə desək, xalqın ümumiləşdirilmiş qəhrəmanlıq surətidir. Fəqət bu “sən” simvolik bir xarakter daşımır. O, real olduğu qədər də bütövdür, bölünməzdir. Xiyabaniyə görə bu “sən” çox şeylərə qadirdir və artıq o ayılmışdır... Bu “sən” həm də bütövlükdə Azərbaycan deməkdir.

Xiyabani yuxarıda qeyd olunduğu kimi “təcəddüdçü”, yəni müasirliyin, eyni zamanda mədəni tərəqqinin tərəfdarı idi. Məlim olduğu kimi cəmiyyətin tərəqqisi onun üzvlərinin quruculuq əzmi, yenikçilik ruhu ilə sıx əlaqədardır. Amma bu heç də xalqın bütün keşməkeşli tarixi boyu qazanmış olduğu təcrübəsinə, ənənələrinə, mədəni irsinə və qayğıkeş münasibət məsələsinin əhəmiyyətini azaltmır. Xiyabaniyə görə keçmişin mədəni irsindən nəinki imtina edilməli, əksinə bunun əsasında yeni irs yaratmaq üçün zəruri təməl kimi istifadə olunmalıdır. Axı cəmiyyətin əsarlər boyu toplamış olduğu təcrübənin yaşadılması, yaradıcı şəkildə mənimsədilməsi tarixə yenicə qədəm qoyan hər bir nəslin təfəkkür və davranış mədəniyyətinin təşəkkül tapması üçün labüddür. Mədəni irsə qayğıkeş münasibətin olmadığı yerdə qurucu fəaliyyət bacarığının tərbiyə edilməsindən danışmağa

belə dəyməz. Xiyabaniyə görə bütün ziddiyətli cəhətlərinə baxmayaraq mədəniyyət tarixi yüksək ictimai amalların, ümumbəşəri dəyərlərin bərqərar olması uğrunda gərgin, qurbanlarla və mərhumıyyətlərlə dolu mübarizədə xalqın çətin, ağrılı-acılı təcrübəsini özündə qoruyub saxlayır. Xalqın tarixi yaddaşı onun mədəniyyət quruculuğunun əsas şərtidir. Əks təqdirdə xalq öz mənlüyini, hətta varlığını itirə bilər. Məlum olduğu kimi Xiyabani güclü ilahiyyat dərsləri almışdı və səksən dənə ilahiyyat elmlərinə yiyələnmişdi. Bu isə o demək idi ki, o, müqəddəs Quran və hədislərdən istifadə qaydalarının işlənilib hazırlanması və bu təməllərdən irəli gələn meyar və üsulların cəmiyyətin həyatına tətbiqi məsələləri ilə məşğul olan “Fiqh” elmini, ilahiyyat fəlsəfəsini, dilçilik elmini, nücum elmini, riyaziyyatı, tibb elmini, coğrafiyanı, eyni zamanda özü bir elm kimi bədii üslubiyyət və ritorika, bədii estetik təfəkkür tərzini, bədii ifadə vasitələri və obrazlar (poetik qəliblər), ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq, fəsaahət, bələğətin əsas şərtləri, söz və məna vəhdəti, məni, bəyan, məninin tərkib hissələri; xəbər, müsənəd ideya, müsənəd, məqə əliqati, inşa, vəsl və fəsl, icad, itnab, müsaqvat, bəyanın tərkib hissələri; təşceh, istiarə, məcaz, kinayə, bədi və onun bölmələri; ləfzi (söz) gözəllikləri, mənəvi (məna) gözəllikləri, Quran bələğətindən faydalanan üsullar; iqtibas, təlmih, təzmin, həll kimi elmləri əhatə edən bələğət elminə yiyələnmişdir. Bundan əlavə bu da hamıya məlumdur ki, tarix boyu ilahiyyat alimlərinin təhsil aldıkları ali ilahiyyat tədris ocaqlarından ən məhşurları Təbriz şəhərində yerləşirdi və ilahiyyat alimləri, ələlxüsus da azərbaycanlı alimlər bu şəhərdə ali ilahiyyat təhsili alırdılar. Buna misal olaraq biz elə Xiyabaninin özünü göstərə bilərik ki, o gənc yaşlarında Qafqazı səyahət edərək, orda bir sıra dünyəvi elmlərə yiyələndikdən sonra, Təbrizə dönmüş və ona lazım olan ilahiyyat dərslərini məhz bu şəhərdə almışdır. Şübhəsiz ki, ilahiyyat elmlərini mənimsəmək Xiyabaninin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına

öz müsbət təsirini göstərmişdir. Lakin Xiyabani elə bir zamanda yaşayırdı ki, Rusiya əhalisi şiə müsəlmanlar olan İranla, əhalisi sünni müsəlmanlar olan Türkiyənin arasına daima nifaq salmağa çalışır, bu məzhəb ayrılığını əlində əsas tutaraq fitnə-fəsad torədir, bir sözlə iki müsəlman dövlətini bir-birinə qarşı qoyaraq, öz məkrli planlarını həyata keçirmək üçün fəaliyyət göstərirdi. Çox təəsüflər olsun ki, müsəlmanlar arasında gedən bu mənasız məzhəb davası, o zaman da rusların fitnəsi ilə bəzən öz bəhrəsini verirdi. Lənətə gəlmiş Yəzid ibn Müaviyyənin davamçıları ilə, fars şovinizminin təsiri ilə fanatıqlaşmış insanlar bir-birinə qarşı duraraq qanlı qırğınlar törədirdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nə sünnilik pərdəsi altında gizlənmiş münafiq Yezid davamçılarının, nə də şiəlik pərdəsi altında fəaliyyət göstərən fanatıqların əslində İslam dininə heç bir adiyatları yox idi. Əslində bu insanlar daima Allaha üsyan edən əqidəsiz və simasız adamlar idi. Çünki kainatın əfəndisi sevgili peyğəmbərimiz Həzrəti Muhəmməd əleyhəssalatu və səlləmin iki mübarək hədisi-şərifini vardır; “Kim mənim əhlü-beytimi sevməsə, məndən deyil”, eyni zamanda “Kim mənim əshabi-ikramımı da sevməsə məndən deyil”... Əsrlər boyu İmam Hüseyin əleyhəssalamın şəcərəsinə, nəslinə, eyni zamanda onu sevənlərə, rəğbət göstərənlərə işgəncələr verən, onları doğma yerd-yevalarından didərgin salan Yezid davamçıları, eyni zamanda Həzrət Əli əleyhəssalamdan başqa, əshabi-ikramın üzvlərinin üçünün də üstündən xətt çəkən fanatıqlar... Rusiya bu mənasız məzhəb ayrılığından olduqca məharətlə istifadə edirdi. İranın və Türkiyənin müsəlman dövlətləri olduğunu nəzərə alan və onların Qafqaz müsəlmanlarına daha çox təsir göstərə biləcəyindən ehtiyat edən Rusiya hökuməti burada həm şiəliyin, həm də sünniliyin nüfuzunu məhdudlaşdırmaq siyasəti yeridirdi. Xristianlığın təbliğini gücləndirmək, bu məqsədlə Türkiyədən və İrandan minlərlə ermənini və Rusiyanın özündən müxtəlif bidətçi təriqətlərin

Azərbaycana köçürülməsi (Azərbaycanda rus bidətçi təriqətlərinin ardıcılıarı ilk dəfə 1834-cü ildə Altı-Ağac ərazisində yerləşdirilmişdir. Elə həmin vaxt Şuşa və Lənkəran nahiyələrinə, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarına xeyli rus kilsəsi təriqətçiləri köçürülmüşdür. Bütünlükdə Azərbaycanda 1868-ci ildə 27 təriqətçi kəndi və 1 köhnə ayinçilər kəndi var idi. Yarım milyondan artıq erməninin də Azərbaycan ərazisində yerləşdirilməsi bu məqsədə xidmət edirdi. 1918-ci ildə rus bidətçiləri “malakanlar” Xızını və Xızının kəndlərini ələ keçirməkdən ötrü, ermənilərə çuğulluq eləmişlər. Azərbaycan xalqının içərisində qəhrəmanlıqda və cəsurluqda ad çıxarmış “dağlılar” Xızıya hucuma keçən daşnak ordusunu tamamilə məhv eləyəndən sonra, malakanları çuğulluq elədiklərinə görə möhkəmcə cəzalandırmışlar). Qafqaz müsəlmanlarının Türkiyə, İran və ərəb ölkələrindəki həmməzhəbləri ilə əlaqələrinin məhdudlaşdırılması, Məkkə, Mədinə, Kərbəla, Nəcəf, Məşhəd kimi müqəddəs yerlərə ziyarətlərin qarşısını almaq cəhdləri, müxtəlif islam mərkəzlərinin və müsəlman nüfuz sahiblərinin göstərişlərinin Qafqaz müsəlmanları üçün heç bir səlahiyyəti olmaması barədə rəsmi qərarlar, din xadimlərini qonşu dövlətlərin nəfinə fəaliyyət göstərməkdə günahlandıraraq Qafqazdan çıxarılması və s. Bu siyasətin tərkib hissəsini təşkil edirdi. Bütün bu cəhdlərə baxmayaraq müqəddəs Qurani-Kərim və Şəriət müxtəlif təriqətlərdən olan müsəlmanları birləşdirə bilirdi. Bakı, Gəncə, Şuşa, Quba, Şamaxı, məscidlərindən təriqət ixtilaflarına son qoymağa çağıran möizə və xütbələr eşidilirdi. Şiə şeyxülislamı ilə sünni müftüsünün bu sahədə əlbir fəaliyyətinə dair mənbələrdə kifayət qədər məlumat vardır. Həmçinin Xiyabani də Səttarxan kimi belə mənasız qarşıdurmaya, irticaçıların, mürtəcelərin, müstəmləkəçilərin əvəzinə, öz müsəlman qardaşının qanının axıdılmasına gedə bilməzdi və onun buna mənəvi haqqı yox idi. Xiyabani daim xalqını belə şeylərə getməməyə, fitnə-fəsad törədənlərin

fitnəsinə uymamağa çağırırdı. Təsadüfə deyil ki, onun bütünlüklə ədəbi fəaliyyətində, nə “Təcəddüd” üçün hazırladığı proqramlarda, nə məqalələrində, nə də məntiqli çıxışlarında sünni-şiə məsələsinə, həmçinin də məzhəb ayrılığına aid olan ifadələrə rast gəlmək mümkün deyil. Xiyabani sözün əsil mənasında olduqca ağıllı adam idi. Buna görə də onun ədəbi fəaliyyəti vətənpərvərliklə, azadlıqsevərliklə, inqilabiliklə yanaşı, daim başqa xalqlara, başqa təriqətlərə, başqa irqdən olan insanlara hörmət göstərməyi, bəşər övladının hər bir tərəqqipərvər insanı ilə sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamağı bəyan edirdi... Zəmanəsinin ən böyük şairi və maarifçilərindən biri S.Ə.Şirvani bu münasibətlə “Cəfər, ey qönçeyi gülüstanım, ey mənim bülbülü-xoşəlhanım” beytilə başlanan nəsihətində belə deyirdi: Demirəm mən gedən təriq ilə get,

Əqli tut, il gözəl rəfiq ilə get,
Demirəm, rus ya müsəlman ol,
Hər nə olsan get, əhli ürfan ol,
Demirəm şeyxi ol və ya babi,
Hər nə olsan, tək olmaq qüllabi,
İstər əclaf, istər əşraf ol,
Hər nə olsan ol, əhli-insaf ol!

Artıq əsrlərdir ki, hər vəchlə İslam dinini gözdən salmaq istəyən münafıqlar, İslam dini pərdəsi altında özlərindən cürbəcür şeylər uyduraraq, müqəddəs Qurani-Kərimdən, sevgili peyqəmbərimizin Şəriətindən və mübarək hədisi-şəriflərindən və ümumiyyətlə ilahiyyat elmlərindən, bir sözlə İslam dinindən zəif məlumata malik olan insanları öz uydurmaları ilə yoldan çıxarır, onları Uca Yaradanın qadağa qoyduğu, haram buyurduğu, günah saydığı işlərə sürükləyirlər. Münafıqlar zəif iradəli, İslam dinindən lazımı qədər maariflənməmiş insanları fala, caduya, mövhumata, qarabasmalara inanmağa sövq edir və bunun nəticəsində külli miqdarda pul əldə eləyirlər. Vaxtə Azərbaycanın mütəfəkkirləri M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə,

Ə.B.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir və başqaları böyük ürək ağrısı ilə dəfələrlə öz yaradıcılıqlarında bu mövzuya toxunsalar da, çox əfsuslar olsun ki, indinin özündə də Dərviş Məstəli şahlar, Şeyx Nəsrullahlar və onlara inanan avam adamlar kifayət qədərdir. Müqəddəs Qurani-Kərimdə falçıların, cadugərlərin, tasquranların, düyünlərə üfürənlərin möhtəkir olduqları və buna inanmağın küfr olduğu haqqında kifayət qədər mübarək ayələr vardır. Fanatizmin ayaq tutub yeridiyi İranda Xiyabani də öz çıxışlarında cahilliyi, fanatizmi, xürafatı, mövhumatı ifşa etmiş və bu barədə “Təcəddüd”ün səhifələrində yazılar dərc etmişdir. Xiyabani ibadətə dəyərlərini və hansı əməllərin ibadət olduğunu şübhəsiz ki, xalqa anlatmaya bilməzdi. Düzdür bu haqda bizim əlimizdə kifayət qədər material yoxdur. Lakin müctəid rütbəsinə qədər yüksəlmiş bir insanın məscidlərdə xütbələr oxuduğu zaman İslam ehkamlarının əvəzinə başqa şeylər anlatmağına inanmaq olduqca gülünc və qeyri-realdır. Birdə ki, Xiyabaninin ədəbi fəaliyyətinə nəzər yetirərkən, onun islam ehkamlarından kənara çıxmadığının, yalnız islam qanunlarıyla hərəkət etdiyinin şahidi oluruq. Xiyabaninin eyni zamanda istər dövrü mətbuatda, istərsə də xalq qarşısında söylədiyi çıxışlarında cəhalət və avamlıq əleyhinə mübarizə apardığını da görürük. İslam dinindən bir balaca xəbəri olan insanlar bilirlər ki, ibadət yalnız namaz qılmaqdan, oruc tutmaqdan ibarət deyil. Həzrəti Muhəmməd əleyhəssalam buyurmuşdur: “İmanın ən yaxşısı yetim başına sığal çəkmək, ən sadəsi isə yoldakı daşı götürüb kənara qoymaqdır”. İbadət həm də ehtiyacı olanlara əl tutmaqdan, xəstələri ziyarət etməkdən, böyüyə-kiçiyə hörmət göstərməkdən, alınının təri ilə ruzi qazanmaqdan, torpağın, vətənin uğrunda cihada getməkdən, elm öyrənməkdən və öyrətməkdən, eyni zamanda əxlaqı gözəl və təmiz olmaqdan ibarətdir. Biz Xiyabaninin publisistikasına nəzər yütirsək, onun bütün bunlara nə qədər mənalı surətdə əməl elədiyini və xalqı da buna dəvət elədiyini görürük. Onun Milli

hökumət qurandan sonra isə, xalqın səfil vəziyyətində yaçayan zümrəsi üçün komissiyalar təşkil etdiyinin, qoca insanlar üçün “Qocalar Evi” təşkil etdiyinin, eyni zamanda istər qiyam vaxtı, istərsə də Milli hökumət yaranandan sonrakı çıxışlarında cihad çağırışlar etdiyinin xalq üçün nə qədər faydalı olduğunun da fərqləndəyik.

XX əsrdə Uca Yaradan quzeyli, güneyli Azərbaycana bir neçə dahi şəxsiyyət bəxş etmişdir. Belə ki, bu şəxsiyyətlər Azərbaycan xalqının taleyində olduqca mühüm rol oynamışlar. Buna misal olaraq Hacı Zeynalabidin kimi xeyriyyəçi el-atasını, M.Ə.Rəsulzadə kimi, Fətəlixan Xoyski kimi, Nəsim bəy Yusifzadə kimi, Əlimərdan bəy Topçubaçov kimi siyasi xadimləri, Səttarxan, Bağırxan kimi el qəhrəmanlarını, Pişəvəri kimi ictimai xadimləri, Heydər Əliyev kimi nəhəng siyasətçini və şübhəsiz ki, Şeyx Məhəmməd Xiyabani kimi bir şəxsiyyəti göstərmək olar. Xiyabani zəmanəsinin ən nəhəng simalarından biri idi. İstər onun inqilabi fəaliyyəti, istərsə də ədəbi fəaliyyəti Azərbaycan xalqının yaddaşında daim yaşamaqdadır və yəqin ki, qiyamətə qədər də yaşayacaqdır. Xiyabaninin Azərbaycan xalqının azadlığı üçün gördüyü işlər misilsizdir. Xiyabani sağlığında böyük bir azadlıq mübarizəsi məktəbi uyaratmışdır. Beləki Azərbaycan xalqı bu məktəbdən çox şeylər öyrənmiş və zaman-zaman öyrəndiklərini həyata keçirmişdir. Vaxtilə Hindistanı İngiltərə müstəmləkəçiliyində azad edən Mahatma Qandi demişdir: “Biz azadlıq mübarizəsini İmam Hüseyn əleyhəssalamdan öyrənməliyik”...

İndi çox şükürlər olsun Ulu Yaradana ki, biz, yəni Quzey Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar, artıq neçə ildir ki, müstəqil, sərbəst, nercə deyərlər özümüz öz ağamız olaraq suveren bir dövlətdə yaşayırıq. Güneyli qardaşlarımız da, İmam Xomeyninin qüdrəti ilə Pəhləvilərin mütləqiyyətindən qurtulan suveren bir dövlətdə İran İslam Respublikasının bərabər huquqlu vətəndaşları olaraq ömür sürürlər. Lakin bu həmişə belə olmamışdır. Əsrlər boyu İranda azərbaycanlılar

əzilmiş, huquqları tapdalanmış, döyülmüş, söyülmüş, təhqir olunmuşlar. Əgər cənublu soydaşlarımız indi yaşadıkları kimi İranda bərabər huquqlu, xoşbəxt və firavan yaşadıkları kimi yaşasaydılar, şübhəsiz ki, kimsə inqilab eləmək, şah üsul-idarəsini devirmək, müstəqil bir cumhuriyyət qurmaq fikrinə düşməyəcəkdi. Fəqət Səttarxanı da, Xiyabanini də Pişəvərini də bu üsul idarəyə qarşı qiyam qaldırmağa məcbur edən, bolşeviklərin hayqırdığı kimi sinfi mübarizədən, varlı-kasıb mübarizəsindən ötrü deyil, məhz azərbaycanlılara qarşı olan təzyiq və haqsızlığın qarşısını almaqdan ötrü idi. Düzdür, bu şəxsiyyətlərin arzuları tamamilə həyata keçmədi, onların üçü də nəticədə məhz haqsızlığın qurbanı oldular. Lakin onlar Azərbaycanın azadlıq tarixinə öz adlarını qızıl hərflərlə yazdılar. Beləki istər Səttarxan, istər Xiyabani, İstər Pişəvəri haqqında artıq uzun illərdir ki, elmi tədqiqat əsərləri, eyni zamanda bədii əsərlər yazılır və hələ də yazılmaqdadır. Güney Azərbaycanın görkəmli ədəbi simalarından olan Həmid Nitq Aytan Şeyx Məhəmməd Xiyabani haqqında olduqca gözəl bir şer nümunəsi yaratmışdır. Bu şerə nəzər yetirdikcə biz Həmid Nitqinin misralarında Xiyabani hərəkatını, eyni zamanda bu hərəkatın qönçə ikən solduğunun olduqca bədii və poetik bir şəkildə ifadə olunduğunu görürük:

Səninlə bir kitabxanada görüşdük,
 Göz yaşlarında tanışdıq,
 Və ikimiz də bir gözəllə sevişdik.
 Sənin gözlərin yumulanda mən gözlərimi açdım.
 Yetim buraxdığın dünyanın ağır havası ilə,
 Bitməyən yasında böyüdüm.
 Günlərimə gecələrim hökm etdi.
 Mövsümlə həp eyni...
 Xəzan hüznə
 Başlayıb bitdi.
 Lakin gecələrimi xəyalınla
 Doldurdun,

Gözlərimdə nur,
 Dizlərimdə güc.
 Və ürəyimdə qurur oldun.
 Ancaq neçin gözlədiyən saat gəlmədi?
 Yaralar sağalmadı?
 Və sağalmaz mənəm qanayan yaram.
 Dağ başını duman aldıqca,
 Bayatıların sinəmdə qaldıqca,
 Mənə öyüd ver, ey ulu kölgə,
 Gülləri solduran yelə nə deyim?!
 Səsini itirən elə nə deyim?!

Göründüyü kimi Həmid Nitqi Aytan Xiyabaninin Azərbaycan xalqı üçün kim olduğunu bədii boyalarla təsvir edib, xalqa çatdırır. Bu misralar Xiyabaninin olduqca nəhəng və dahi bir şəxsiyyət olduğunu poetik formada bizə göstərir.

Lakin bu çox azdır. Biz hələ istər Xiyabani, istərsə də o biri dahilərimiz haqqında çox əsərlər, şərrlər, poemalar yazmalıyıq, onların haqqında çox araşdırmalar aparmalıyıq. Çünki əksəriyyəti sovetlər dönəmində yazılan bu əsərlərin müəllifləri totalitar rejimin qorxusundan bir çox həqiqətləri gizlətməyə məcbur olmuş, bu siyasi-ictimai xadimləri və milli qəhrəmanları bir “bolşevik” kimi formalaşdırmışlar və bizi bu adamların “leninçi” olduğuna inandırmağa çalışmışlar. Belə ki, onların xalq qarşısındakı çıxışlarını istədikləri kimi qayçılamaş, əvəzində isə Leninlə, bolşevizmlə, sosializmlə bağlı yalanlar uydurmuşlar. Çox əfsuslar olsun ki, indinin özündə də Səttarxanın başladığı Məşrutə hərəkatını, bolşevik hərəkatı kimi, Xiyabaninin Milli-Azadlıq hərəkatını Leninin sifarişi ilə etdiyini, pişəvərinin qurduğu Milli Hökuməti isə Sovet rəhbərlərinin hökmü ilə qurduğunu iddəa edənlər var. Biz belə adamlara cavab verməkdən ötrü də, daha dərin araşdırmalar aparmalı və böyük şəxsiyyətlərin sözün əsil mənasında kim olduğunu xalqımıza çatdırmalıyıq.

Biz öz alimlərimizi, şairlərimizi, filosoflarımızı, yazıçılarımızı, musiqi xadimlərimizi unutmadığımız kimi, ictimai-siyasi xadimlərimizi və qəhrəmanlarımızı da unutmamalıyıq. Çox əfsuslar olsun ki, alimlərimiz, yazıçı və şairlərimiz haqqında saysız-hesabsız tədqiqat əsərləri yazıldığı və kitablar nəşr olunduğu halda, istər siyasi-ictimai xadimlərimiz, istərsə də milli qəhrəmanlarımız haqqında çox az tədqiqat əsərləri yazılmışdır.

Hamıya məlumdur ki, İranda tək-cə Şah İsmayıl Xətəini nəzərə almasaq, hətta soy-kökü azərbaycanlı olan hökmdarlar daim farslaşdırma siyasəti aparmış, Səttərxanön başçılıq etdiyi Məşrutə hərəkatına qədər, nəinki türk (azərbaycan) dilini, İranda yaşayan azərbaycanlıları bir xalq kimi huquqlarını da əllərindən almağa çalışmışlar. Fars şovinizmi azərbaycan dilini ihteza ilə ələyət dili kimi qələmə vermiş, bu dilin hay-küydən, dava-dalaşdan başqa heç bir şeyə yaramadığını iddəa etmişlər. Məsələ burasındadır ki, Milli-azadlıq hərəkatının güclü bir qolu yönündən olduqca ictimai-tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Zəngin folklor bazası üzərində ucalan Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı və ümumiyyətlə ədəbi fikri, geniş təbliğ edilməmiş, yazıçıları dərsləklərə salınmamışdır. Bu “əyalət dili” isə sahiblərin, səhəndlərin, şəhriyarların adı ilə tanınan milli ədəbiyyat yaratmışdır. Bu ədəbiyyatın mənsub olduğu xalqın içindən sə yuxarıda qeyd olunduğu kimi Səttərxan, Xiyabani, Pişəvəri kimi milli qəhrəmanlar çıxmışdır.

Çar Rusiyası və fars şovinistlərinin ikiyə parçaladığı, maddi və mənəvi sərvətlərini talayıb apardığı Azərbaycan heç bir əsrdə mübarizəsini dayandırmadı; silahlılarla silahsız döyüşdü, tarixi qanla yazıldı, torpağının hər qatə göz yaşı ilə suvarıldı, analarımızın naləsi nəsil-nəsil qulağımızda səsləndi, laylalarımız həzinləşdikcə taleyimiz sərt gəldi. “Mədəni” dövlətlərin soyğunçuluğu ara vermədi, bir xalqın başına açılan oyunlar barədə dünyaya saxta məlumatlar verildi. Ümummillə liderimiz, ulu öndərimiz mərhum Heydər

Əliyevin müdrik və qətiyyətli siyasi fəaliyyətinə qədər bu belə də davam elədi. Lakin müdrik siyasətçinin siyasi kursunun ağıllı, tədbirli, uzaqgörən prinsipləri nəticəsində Şimali Azərbaycanın haqq səsi dünya ictimayyətinə çatdırıldı və bəçəriyyət kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu anladı. Ancaq Heydər Əliyevin Şimali Azərbaycandakı rəhbərliyinə qədər tariximiz yalan yazıldı. Ulu öndərin 1997-ci il 9-11 dekabrda tehranda İslam konfransı təşkilatının VIII zirvə görüşündəki nitqinə nəzər yetirsək, təkcə bu nitqin Azərbaycan xalqı üçün nə qədər tarixi bir əhəmiyyətə malik olduğunu görürük:

-Hörmətli cənab sədr! Hörmətli dövlət və hökumət başçıları! Əziz qardaşlar! Sizi, İslam konfransı təşkilatının VIII zirvə görüşünün iştirakçılarını Azərbaycan xalqı adından ürəkdən salamlayıram və Ulu Tanrıdan uğurlar diləyirəm. Bizə göstərilən qonaqpərvərliyə və zirvə görüşünün işinin gözəl təşkilinə görə möhtərəm prezident Məhəmməd Xatəmiyə, İran hökumətinə və xalqına, İslam Konfransı təşkilatının baş katibi möhtərəm İzəddin Larakiyə təşəkkürümü bildirirəm.

Azərbaycan öz istiqlaliyyətini bərpa etdikdən sonra 1991-ci ildən İslam Konfransı Təşkilatının üzvüdür və onun çoxtərəfli fəaliyyətində yaxından iştirak edir. Biz İslam Konfransı Təşkilatının müsəlman aləmində və beynəlxalq sahədə apardığı işlərə böyük əhəmiyyət veririk. Müsəlman ölkələri arasında əməkdaşlığı möhkəmləndirmək, xalqlarımızın əmin-amanlığını təmin etmək, onların rifahını yüksəltmək, dinimizi, ənənələrimizi, mədəniyyətimizi və mənəvi dəyərlərimizi qoruyub inkişaf etdirmək İslam Konfransı təşkilatının ən ümdə vəzifəsidir. Bu müqəddəs amalları həyata keçirmək üçün biz daim çalışmalıyıq. Mən hamınızı daha da fəal əməkdaşlıq etməyə dəvət edirəm.

Müsəlman xalqları və ölkələri dünyada gedən mürəkkəb proseslərlə üzləşirlər. Bir tərəfdən elm və texnika güclü sürətdə inkişaf edir, yeni ixtiralar, texnologiyalar yer

kürrəsinin simasını dəyişdirir, o biri tərəfdən bir çox xalqlar aclıqdan. Yoxsulluqdan, cəhalətdən əzab çəkirlər. Ona görə biz tərəqqi ilə ayaqlaşmalıyıq, inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə qalxmalıyıq. Son illər ərzində Azərbaycan müsəlman ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələri xeyli inkişaf etdirmişdir. Həm İslam Konfransı Təşkilatı, həm də başqa beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlığımız məhsuldar və faydalı olmuşdur.

İslam aləminin global miqyaslı məsələlərinin həllində çoxtərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası əlindən gələni etməkdədir.

İslam Konfransı Təşkilatının Ərəb-İsrail münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə, Cammu və Kəşmir münaqişəsinin ədalətli nizamlanmasına yönəldilmiş bütün addımlarını və söylərini biz ürəkdən dəstəkləyirik.

Ermənistan Respublikasının təcavüzünə məruz qalmış Azərbaycan xalqı Bütün müsəlman xalqları kimi Əfqanıstanda, Somalidə, Bosniya-Herseqovinada və başqa dövlətlərdə mövcud olan vəziyyətdən olduqca narahatdır. Müsəlman xalqlarının və icmalarının huquqlarını qorumaq, müsəlman aləminin sabit inkişafını təmin etmək bizim müqəddəs vəzifəmizdir. Böyük nüfuza malik olan İslam Konfransı Təşkilatı söylərimizi birləşdirməyə və əlaqələndirməyə hər cür imkanlar yaratmalıdır. Əminəm ki, bizim bu zirvə görüşümüz bunun üçün öz töhfəsini verəcəkdir.

Sovet İttifaqının suqutundan sonrtta bir çox müsəlman xalqları istiqlaliyyətə nail olmuş, onların qarşısında yeni imkanlar açılmışdır. Bu gün onlar hamı dünyanın ölkələri və xalqları ilə, həm də özləri arasında müstəqil əlaqələr qururlar. Milli maraqlardan doğan təbii inteqrasiya get-gedə güclənir və böyük regionları çiçəklənən iqtisadi əməkdaşlıq məkanına çevirmək üçün gözəl zəmin yaradır.

Əziz qardaşlar!

Azərbaycan Respublikası öz müstəqil demokratik dövlətinin quruculuğu yolunda inamla irəliləyir. Bizim əldə etdiyimiz uğurlar göz qabağındadır. Bununla belə inkişafımıza mane olan, dövlətimizə təhlükə törədən, hamınıza məlum olan bir problemimiz vardır. Bu problem Ermənistan Respublikasının Azərbaycana qarşı təcavüzü, torpaqlarımızın 20 faizini işğal etməsi və bu təcavüzün nəticəsində bir milyondan çox vətəndaşlarımızın yurdlarından didərgin düşməsi, qaçqın və köçkün olmasıdır.

İslam Konfransı Təşkilatının bu təcavüzü pisləyən qərarlarını, Azərbaycana dəstək verməsini Azərbaycan xalqı yüksək qiymətləndirir. İslam Konfransı Təşkilatının 1994-cü ildə Mərakeş zirvə görüşünün və 1996-cı ildə Cakarta da keçirilmiş XXIV konfransının qərarlarına biz böyük əhəmiyyət veririk. Xüsusilə ATƏT-in Lissabon zirvə görüşündə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə dair qəbul olunmuş prinsiplərə bu konfransın dəstək verməsinə görə biz İslam Konfransı Təşkilatı dövlətlərinin hamısına təşəkkürümüzü bildiririk.

Azərbaycan xalqının müsəlman dövlətlərinin həmrəyliyinə, mənəvi və maddi köməyinə böyük ehtiyacı vardır. İşğalçı Ermənistan öz diasporalarının köməyi ilə həm Amerikadan, həm Avropadan, ələlxusus Rusiyadan mənəvi, siyasi, iqtisadi, hərbi dəstək alır. 1993-1996-cı illərdə Rusiya Ermənistana qeyri-qanuni, gizli surətdə bir milyard dollar dəyərində silah-sursat və hərbi texnika göndərmişdir. Bundan əlavə bu il avqust ayının 29-da Rusiya ilə Ermənistan arasında güclü hərbi əməkdaşlıq bəndləri olan müqavilə bağlanmışdır. Beləliklə, təcavüzkar Ermənistan dövləti hərbi cəhətdən güclənərək nəinki Azərbaycan üçün, regionumuzun bütün dövlətləri üçün ciddi təhlükə yarada bilər.

Azərbaycan Respublikası Ermənistanla münaqişəni sülh yolu ilə həll etməyi qarşısına məqsəd qoyubdur. 1994-cü ilin may ayında biz müharibəni dayandırmağa və atəşkəs əldə etməyə nail olmuşuq. ATƏT-in Minsk qrupu

çərçivəsində sülh danışıqları aparırıq. 1996-cı ildə ATƏT-in Lissabon zirvə görüşündə münaqişənin ədalətli həlli prinsipləri 53 dövlət tərəfindən təsdiqini tapmışdır. Bununla da münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dəstəklənən ədalətli hüquqi bünövrə yaranıbdir.

ATƏT-in Minsk konfransının həmsədrləri Rusiya, Amerika Birləşmiş Ştatları və Fransa bu il ərzində gərgin iş aparmış, münaqişəni iki mərhələdə həll etmək barədə yeni təkliflər hazırlayıb, tərəflərə təqdim etmişlər: Birinci mərhələdə Dağlıq Qarabağın ətrafında Azərbaycanın işğal olunmuş altı rayonunu azad etmək, müharibə nəticəsində dağıdılmış yolları və nəqliyyat vasitələrini bərpa etmək; İkinci mərhələdə Azərbaycan dövlətinin tərkibində Dağlıq Qarabağın hüquqi statusunu təyin etməklə bərabər Laçın və Şuşa rayonlarını işğaldan azad etmək. Biz bu təklifləri qəbul etmişik. Qeyd etməliyəm ki, verilən təkliflər Ermənistanın da maraqlarına tamamilə cavab verir. Lakin ermənilərin inadkar, qeyri-konstruktiv mövqelərinə görə hələlik müsbət nəticə əldə olunmamışdır. Mən bir daha bəyan edirəm ki, biz münaqişəni yalnız sülh yolu ilə həllinin tərəfdarıyıq və buna nail olmaq üçün bundan sonra da çalışacağıq.

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yerlərindən didərgin düşmüş və çadırlarda ağır vəziyyətdə yaşayan bir milyondan artıq azərbaycanlı qaçqınlara göstərilən humanitar yardıma görə biz Türkiyəyə, İrana, Səudiyyə Ərəbistanına, Pakistana, Misirə, Küveytə, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə dərin minnətdarlığımızı bildiririk. Onlara və İslam Konfransının üzvü olan digər dövlətlərə üz tutaraq xahiş edirik ki, bu sahədə köməklərini artırınsınlar, müsəlman qardaşlarını bu bəladan qurtarmaqda öz imkanlarını əsirgəməsinlər. Gün o gün olacaqdır ki, Azərbaycan Dövləti bu təcavüzdən xilas olacaq, qısa müddətdə inkişaf edib

çiçəklənən dövlətə çevriləcək və özü qardaşlarına kömək etmək iqtidarında olacaqdır.

Bu yüksək kürsüdən İslam Konfransı Təşkilatının rəhbərliyinə və burda iştirak edən bütün dövlət və hökumət başçılarına üz tutaraq, Azərbaycanın haqq işinə verdikləri dəstəyə görə minnətdarlığımı ifadə edirəm. Ümidvaram ki, Tehran zirvə görüşü Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü barəsində tutarlı qərarlar qəbul edəcək və bir milyon qaçqın azərbaycanlı müsəlmanlara fəal yardım proqramını təklif edəcəkdir.

Əmin olduğumu bildirirəm ki, İslam Konfransı Təşkilatı, İslam ümmətinin tərəqqisi, xoşbəxt gələcəyi, məzlum xalqların rifahı yolunda bütün imkanlarından istifadə edəcəkdir. Bu müqəddəs məqsədlərə nail olmaq üçün Allah-Təalanın köməyi ilə Azərbaycan Respublikası da öz töhfələrini verəcəkdir. Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm...

Nəticə

Şeyx Məhəmməd Xiyabani Azərbaycanda demokratiya və azadlığın qələbəsi, xalqın milli şüurunun oyanması, milli-bəşəri publisistikanın zənginləşməsində böyük əməyi və rolu olan bir şəxsiyyətdir. Xiyabani olduqca mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə mübarizələrlə dolu şərəfli həyat yolu keçmiş, inqilabi-realist-demokratik publisistikanın inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Xiyabani inqilabi fəaliyyətində Sərdari-milli Səttarxanın inqilabi məktəbinə, bir publisist kimi ictimai, fəlsəfi, bədii fikir tarixində isə mütəfəkkir yazıçı M.F. Axundovun yaratdığı ədəbi məktəbə mənsub idi. O. Böyük sələflərinin bayraqlarını yüksəklərə qaldıraraq, həm Azərbaycan qəhrəmanlığı tarixinə öz adını qızıl səhifələrlə yazmış, həm də elmi-publisistik çıxışları ilə İran xalqlarının və Azərbaycan xalqının mənəvi aləminə, məfkurəvi inkişafına faydalı təsir göstərmiş, onları müstəmləkəçiliyə, mürtəcelərə, şah üsul-idarəsinə, eyni zamanda fanatizmə qarşı mübarizəyə sövq etmiş, büləliklə zəhmətkeş kütlələri azadlıq və milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə hazırlamışdır. Xiyabani ədəbi yaradıcılığını inqilabi fəaliyyəti ilə sıx əlaqələndirməyi bacardığına görə, onun publisistikası həmişə ürəklərə yol tapmış, xalqın mənəvi qida mənbəyinə çevrilmişdir.

Xiyabaninin publisistikası onun ictimai-siyasi və inqilabi fəaliyyəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Xiyabani milli-azadlıq hərəkatının İran və Azərbaycan tarixində yeni dönüş mərhələsi olmasını, tarixi əhəmiyyətini olduqca yüksək qiymətləndirərək, Səttarxanın ideyalarını təbliğ etmişdir. Onun istər məqalələri, istərsə də ictimaiyyət qarşısındakı çıxışları, Azərbaycan inqilabi publisistikasının ən gözəl nümunələridir. Xiyabaninin ədəbi, ictimai-siyasi və inqilabi mübarizəsinin ayrı-ayrı mərhələlərinin (1905-ci ildən başlayaraq Məşrutə hərəkatı dövründəki fəaliyyəti, 1914-cü

ildən etibarən 1-ci dünya müharibəsi illərindəki fəaliyyəti və 1917- ci ildən 1922-ci ilə qədərki fəaliyyəti) inqibai demokratizmə doğru məfkurəvi təkamül yolunun dinamikasını izləməyə imkan verir.

Xiyabani publisistikasının prinsipləri göstərdi ki, o XX əsrin əvvəllərində xalqımızın bəşər tarixinə bəxş etdiyi - möhkəm əqidəli, humanist təbiətli, mətin və yorulmaz, iradəli bir siyasi-ictimai xadimdir.

-Öz bədii istedadı və elmi fəhmi ilə M.F.Axundov məktəbinin davamçısıdır;

-Ədəbi fikir tariximizin ən nəhəg simalarından biridir.

Bütün bunlar XX əsrdə Xiyabani fenomeni anlayışının məzmununu təşkil etməyə, ondan qüdrətli ictimai xadim, müdrik rəhbər, istedadlı bir publisit kimi bəhs etməyə. Onun şəxsiyyətini, həyat və fəaliyyətini gələcək nəsillərə örnək, təcrübə və mənbə kimi təqdim etməyə əsas verir.

Xiyabaninin həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyətinin öyrənilməsi, onun çoxcəhətli fəaliyyətini, beləliklə ədəbi-ictimai fikir tarixində böyük xidmətlərini aşkara çıxarır...

İstifadə olunmuş ədəbiyyat...

1. Ağayev İ. Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri (Seçilmiş məqalələr) Bakı- "Elm" – 2008.
2. Azəroğlu B. Xatirələrim. Dünya azərbaycanlıları konqresi kitabxanası -1 Bakı-2008.
3. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları 1906-1020-ci illər Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı Bakı 1968.
4. Aristotel. Poetika. Bakı, Azərnəşr, 1974, 192 s.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə 1c. Bakı, Azərb EA nəşriyyatı 1960.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, 2 c. Bakı Azərb EA nəşriyyatı 1960.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, 3 c. Bakı Azərb EA nəşriyyatı, 1957.
8. Bakı-Təbriz Dünya azərbaycanlılarının dərgisi nömrə 1 Yanvar 2006.
9. Bakı-Təbriz Dünya azərbaycanlılarının dərgisi nömrə 2 Fevral 2006.
10. Cavadzadə M.C. İnqilab və əksinqilabçıların məğlubiyyəti. "Azərbaycan fəqərəsi" 1919 11 dekabr nömrə 4.
11. Cavadzadə M.C. İranın satılması, yaxud 18 milyon fəqəranın əsarəti.
12. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə 2 c. Bakı –Elm 1988
13. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə 3c. Bakı-Elm 1988.
14. Güney Azərbaycan Aylıq. Bilim, Ədəbiyyat dərgisi sayı 1 1994. "Qavaldaş" xeyriyyə cəmiyyəti
15. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, Elm 1939.
16. Cəlil M. Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Maarif, 1988.

- 17.Əhmədov T. Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu Bakı-Elm-1991.
- 18.Əhmədov V.M. Mübarizələrdə yaşanmış ömür Bakı, Elm, 1996.
- 19.Əhmədov V.M. Milli-azadlıq və milli-demokratik mətbuat naminə yaşayan ömür. Bakı Elm 1997.
- 20.Əliyev R. Taleyin sözü. "MBM" nəçriyyatı 2008.
- 21.Əmirov S. Cənubi Azərbaycan Milli-Demokratik Ədəbiyyatı (1942-1990) Bakı-2000.
- 22.Həqqi B. Milli hökumətin fədaisi Səfərxan (32 il siyasi həbsdə) Bakı-"Nurlan"-2001.
- 23.Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, 1 c. Bakı, Elm, 1978.
- 24.Mehdibəyova M. Cənubi Azərbaycan mühacirət nəsr (1947-1990-cı illər). Bakı "Nurlan" 2007.
- 25.Məmmədov M. Publisist sözün qüdrəti Bakı, Yazıçı, 1992.
- 26.Makulu P. Xiyabani (roman) Yazıçı, Bakı, 1979.
- 27.Məmmədquluzadə C. Xatiratım. Bakı, Gənclik, 1975.
- 28.Məhərrəmli Q. Danışır Təbriz "Nurlan" nəşriyyatı Bakı, 2004.
- 29.Məmmədli Q. Xiyabani (Azərbaycan xalqının milli-azadlıq mübarizəsindən) Bakı, Azərnəşr, 1049.
- 30.Möcüz M.Ə. Seçilmiş şerləri. Bakı, Azərnəşr, 1954.
- 31.Müsəddiq M. Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı. "İki sahil" qəzeti 1995 noyabr.
- 32.Nəbioğlu S. Bir ovuc hədiyyə. Bakı-2005.
- 33.Nəbioğlu S. Səhənd (monoqrafiya) Bakı, 2006.
- 34.Novruzov T. Sabir Ədəbi Məktəbi. Bakı, Yazıçı, 1992.
- 35.Nitqi H. Seçilmiş əsərləri. "Avrasiya press" Bakı-2005.
- 36.Nəbiyev B. Firidun Bəy Köçərli (Mənalı ömürdən səhifələr) Gənclik-Bakı-1984.
- 37.Novruzov İ. Azərbaycan kartı. İran xatirələri. Bakı, Azərbaycan ensiklopediyası, 1997.
- 38.Ordubadi M.S. "Dumanlı Təbriz" Ordubadi M.S. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1951.

- 39.Paşayev M.C. Cəlil Məmmədqulizadənin sənətkarlıq xüsusiyyətləri. “İnqilab və mədəniyyət”, Bakı, 1947.
- 40.Pişəvəri M.S. Ümid. “Azərbaycan” qəzeti 1918 13 fevral nömrə 5.
- 41.Pişəvəri M.S. Nahaq qanlar. “Hürriyyət” qəzeti. Bakı, 1919, 13 oktyabr nömrə 24.
- 42.Pişəvəri M.S. İngiltərə və İran. “Hürriyyət” 1919, 12 oktyabr, nömrə 24.
- 43.Paşazadə A. Qafqazda İslam: Tarix və müasirlik. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1410 (1991).
- 44.Tərbiyyət M. Danışməndani Azərbaycan. Görkəmli elm və sənət adamları. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1987.
- 45.Tağıyeva Ş, Rəhimli Ə, Bayramzadə S. Güney Azərbaycan. Orxan, Bakı, 2000.
- 46.Yaqublu N. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, Gənclik, 1991.
- 47.Ümid Körpüsü. İslam Konfransı Təşkilatının VIII zirvə görüşü. Tehran, 9-11 Dekabr 1997-ci il.
- 48.Xiyabani Ş.M. Azərbaycan Və Azərbaycan Demokratik Qüvvələri. Azərbaycan ruznaməsinin nəşriyyəsi 1340 (1961) Bakı, 2009.